

3. De bouwhistorische en archeologische sporen

3.1 De ontwikkeling van het perceel en huis

Voordat we de bouwhistorische en archeologische gegevens zullen bespreken is het zinvol om eerst de historische gegevens kort toe te lichten. Hierbij worden alleen gegevens besproken die betrekking hebben op de bouwgeschiedenis van het huis.

3.1.1 Historische gegevens uit de vijftiende en zestiende eeuw

De gegevens over de bewoningsgeschiedenis van de vijftiende en zestiende eeuw zijn met name afkomstig uit de cijnsregisters en het schepenprotocol. De reconstructie van de verkaveling is wat betreft de details niet mogelijk omdat er te weinig gegevens zijn om sluitende reconstructies te maken.

Het perceel van het huis Visserstraat 31, besloeg gedurende de eerste helft van de vijftiende eeuw de huidige percelen Visserstraat 31 en 33 en Haven 11, 12, 13, en 14. Van dit grote perceel moet Haven 14 als eerste zijn afgesplitst. In 1490 blijkt Jan Jorijszone hier een huis te bezitten dat dan is afgebrand. Achter dit pand zal een *camere* hebben gestaan die eveneens in 1490 afbrandde. Het perceel met de afgebrande woning (in Breda aangeduid met de term *hofstad*) werd in 1500 door Florijs Thielemans verkocht. Deze Florijs verkocht in datzelfde jaar ook een hofstad, die zich uitstreckte over wat nu Visserstraat 33 is. De eigenaar van het huis Visserstraat 31 (Henric van Etten) kocht dit stuk erbij. Waarschijnlijk was de koop al voor de herbouw van het huis Visserstraat 31 (1490-1492) afgesproken. In 1490 leende Henric van Etten overigens een flink geldbedrag in Etten; die lening staat ongetwijfeld in verband met de herbouw van zijn huis.

Het huis Visserstraat 31 moet vanaf de vijftiende eeuw een ingang gehad hebben via een erf dat zich bevond waar nu het huis Visserstraat 33 is gebouwd. Florijs Thielemans, tot 1500 eigenaar van perceel Visserstraat 33, was priester en onder meer rentmeester van de kapellanen. Mogelijk handelde hij in die functie, toen hij het huis verkocht, en is er iets in de eigendomsverhouding veranderd door een cijns die op het huis was gevestigd.

Zolang de achterzijde van het perceel aan de stadsmuur grensde, was het niet aantrekkelijk om hier te bouwen. Na het slechten van de stadsmuur of *veste*, in de periode kort na 1531, veranderde dit. De eerste vermelding achter het huis Visserstraat 31 van de twee *cameren oft woningen* (Haven 11 en 12) dateert uit 1558. Deze huisjes zijn mogelijk gebouwd met bouw materiaal van de gesloopte stadsmuur, dus kort na 1531.

3.1.2 Gegevens uit de zeventiende eeuw

Het huis Visserstraat 31 was tot 1626 eigendom van Marie Peeters 'die men noemt Ma Cousine'. Zij had er een schooltje en schonk het huis in vruchtgebruik aan haar dienstster Yken Aert van Neten. Het eigendom zou na haar dood in gedeeld bezit overgaan op de Grote Kerk van Breda en de Tafel van de Heilige Geest te Breda.

In 1632 werd met de Kerkmeesters en de Heilige Geestmeesters afgesproken dat Yken Aert van Neten en haar man Govaert Janszoon 't *achterhuijsken staende op de pleijne van de huijsinge ende erfenisse genaempt de Drije Mooren (omveir gevallen sijnde en ter plaetse weder opge-maeckt ende getimmert is) van reparatie onderhouden* maar na hun dood aan de kerk en de armenzorg zullen afstaan.

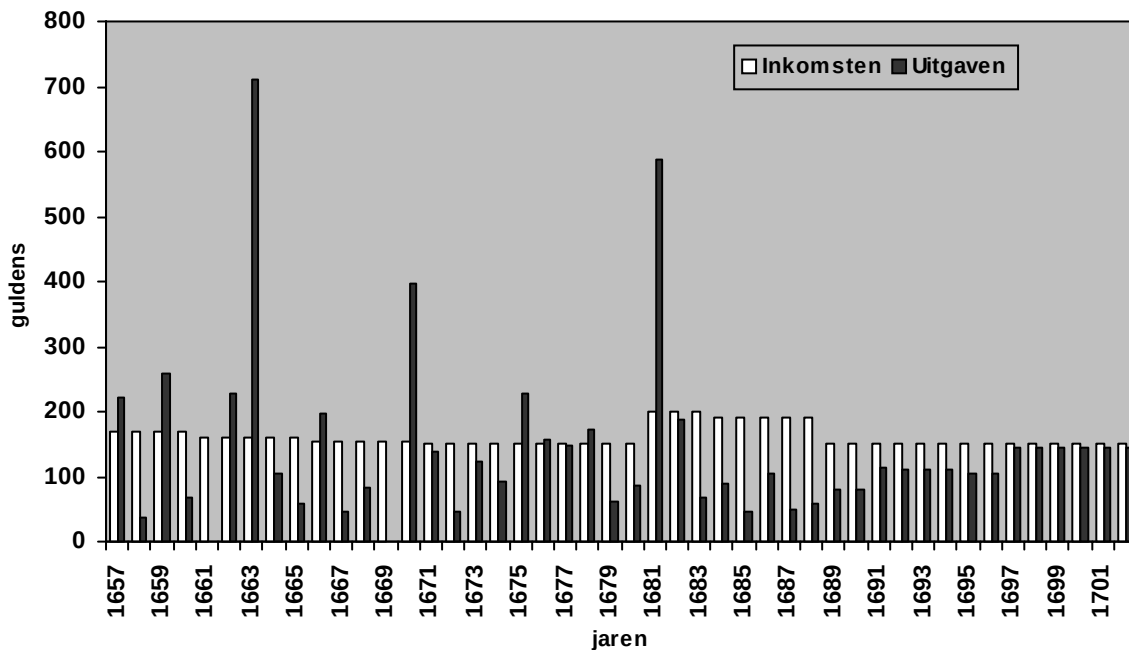
De Rekeningen van de Grote Kerk

In 1650 werd met de voogd van de blind geworden Yken Aert van Neten afgesproken dat de exploitatie van het huis (in gebruik als herberg) volledig in handen kwam van de Grote Kerk en de Tafel van de Heilige Geest. Dit betekende dat zij alle onderhoudswerkzaamheden betaalden én alle huurinkomsten ontvangen.

De administratie werd als volgt bijgehouden. In de Rekeningen van de Grote Kerk staat in een aparte post 'Reparaties etc. van de Drije Mooren', welke uitgaven er gedaan zijn, uitgesplitst naar indiener. Aan het einde van deze post staat hoeveel de totale kosten bedragen. In de rekeningen van de Tafel van de H.Geest vindt men alleen terug wat men overhoudt nadat de inkomsten (huur) van de uitgaven zijn afgetrokken. Blijkbaar was dit zo afgesproken. Daarbij deelde men dit bedrag door twee, vanwege het gedeelde eigendom.

De rekeningen van de Grote Kerk (de voormalige Onze-Lieve-Vrouwekerk) uit de tweede helft van de zeventiende eeuw zijn voor een groot deel niet beschikbaar vanwege restauratie. Ook in slechte staat, maar wel toegankelijk zijn de bijlagen van deze rekeningen. Dit betreffen de ingediende rekeningen waarnaar verwezen wordt in het Rekeningenboek. (zie bijlage 2)

Door deze drie bronnen te combineren krijgt men in ieder geval een globale indruk van de uitgaven. Verder leveren met name de bijlagen veel specifieke bouwhistorische gegevens.

Figuur 32: Grafiek met daarin weergegeven de uitgaven (reparaties en onderhoud) en inkomsten (huur) van het huis De Drije Mooren (1657-1702) (bron: SAB, Rekeningen van Grote Kerk en de Diaconie).

Van omstreeks 12 augustus tot eind september 1657 werd aan het dak gewerkt. Naast *schalien* werden ook pannen en vorsten geleverd. Er werden 600 *schalinagels* en 2500 stopnagels geleverd. In 1658 werden 300 groene *schalien* geleverd en in 1660 werd een muuranker geleverd; verder wordt het *afcappen van eenen schoorsteen inde gemelte huijsinge (...) die heel dick van roet was*, gemeld.

In het najaar van 1662 worden de voorbereidingen getroffen voor de grote verbouwing, die plaats vond gedurende de zomer van 1663.

looptijd van de ingediende rekeningen:

timmerman: 17 juni -23 september 1663

houtkoopman: vanaf 25 februari 1663

metselaar: 11 oktober 1662 - 1 september 1663

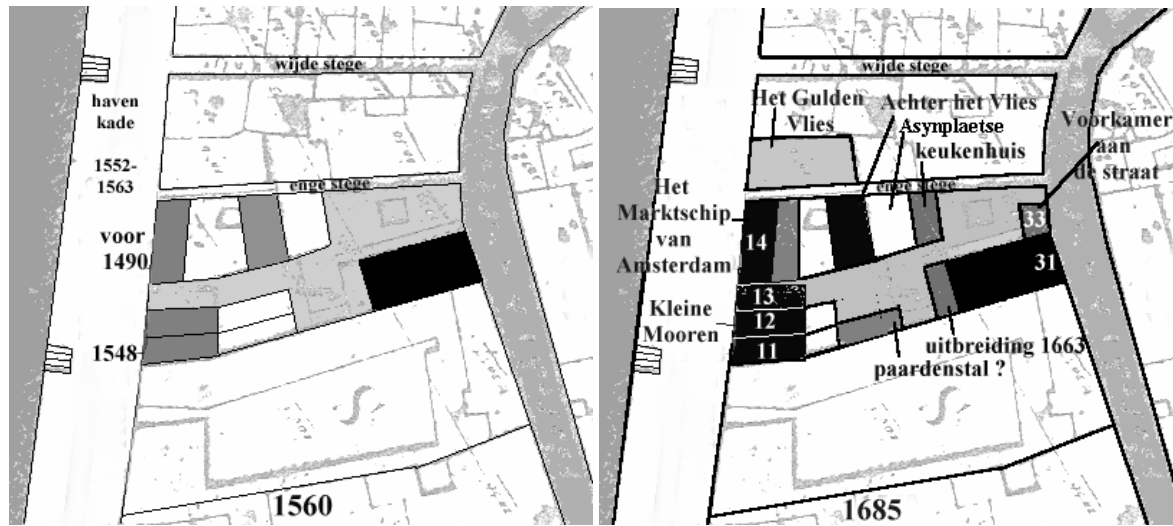
smid: 8 februari - 21 september 1663
 grofsmid: 29 augustus - 20 september 1663
 winkelier (spijkers): 22 maart - 2 september 1663
 steenleverancier: 18 mei - 21 september 1663
 afvoer zand: 22 juni - ? 1663
 stratenmaker: 4 september 1663
 glazenier: 7 december 1662 - 12 augustus 1663.

Figuur 33: 1330: aanleg straat en dijk; Figuur 34: 1400: Huizen tussen Stadsmuur (Veste) en Visserstraat; Figuur 35: 1450: Uitbreiding en verstening; Figuur 36: 1560: afbraak stadsmuur en aanleg en bebouwing Havenkade. Ontwikkeling van het perceel Visserstraat 31 tegen ondergrond van oudste kadastrale kaart uit 1826.

Uit deze gegevens valt af te leiden dat de het metselwerk van de aanbouw eind augustus 1663 klaar moet zijn geweest, dat toen de grofsmid de muurankers heeft geplaatst en dat toen de timmerman het dak heeft gemaakt (tot 23 september 1663). Het metselwerk kan al in mei hebben zijn gedaan toen de stenen waren geleverd. Daarbij moet wel bedacht worden er ook een stal gemetseld moest worden. Deze was waarschijnlijk al eerder klaar omdat de stratenmaker een rekening indiende van het *maken van den stalvloeren ende de vloeren vant torffhuijs*. Uit de rekening van de houtkoopman valt niet op te maken hoeveel hout er geleverd werd, aangezien hij ook arbeidsloon en schrijnwerk opvoerde. Op basis van een vermelding uit 1675 kan de prijs van

een kubieke meter grenen worden berekend. Deze zou 26 gulden 10 stuivers bedragen. Het bedrag zou dat betrekking kunnen hebben op maximaal elf kubieke meter hout. Er is berekend dat circa tien kubieke meter hout met de aanbouw en een stal gemoeid zullen zijn geweest. In 1667 en 1668 zijn de onderhoudskosten aanmerkelijk lager. In 1668 werden voor het dak van het keukenhuisje 1500 schalien geleverd. Goed voor 75 vierkante meter dak dus circa twee maal een dakvlak van circa 5 x 7 m.

Figuur 37 & 38: De bebouwing van het percelen Visserstraat 31/33 en Haven 11-14 in 1560 en 1685 met in grijs de nieuwe bebouwing.

De bijlagen van de Rekeningen van de Grote Kerk

Een huis vergt onderhoud. Dat is nu zo en dat was in de zeventiende eeuw nog veel meer het geval. Dat blijkt wel uit de reparaties die jaarlijks werden verricht. Tot 1656 werd dit onderhoud verricht op kosten van Yken Aert van Neten. Op 2 februari 1656 sloot de voogd van de bejaarde en bijna blinde Yken een overeenkomst met de kerkmeesters en de meesters van de Diaconie. Deze zouden voortaan Yken jaarlijks 120 gulden *uytreycken* en daar stond tegenover dat ze de huur mochten innen. Verder betekende dit ook dat de Grote Kerk en de Diaconie het huis moesten onderhouden. Het onderhoud aan het huis is dan ook voor een belangrijk deel terug te vinden in de rekeningen van beide instellingen. De rekeningen en de huur kwamen binnen bij de Grote Kerk en de helft hiervan werd doorbetaald of doorberekend aan de Diaconie. Bij die rekeningen zitten voor enkele jaren ook nog bijlagen waarin de originele ingediende rekeningen van de werklieden zitten. De transcripties van deze rekeningen zijn opgenomen in bijlage 2.

In 1674 worden er gedurende 2 dagen pannen op het keukenhuis en het turfhok *ingestoken*, en worden 8 vorsten en 6 witte tegels geleverd. De smid maakt een sleutel tot de poort, het torfhuis en een kamerdeur. In de 2 keldergaten worden gemaakt: 8 *nieuwe klammen wegen samen 16 pont*. Ook is er sprake van de poort tegen de haven; dit is de poort in het gangetje dat achterwaarts toegang bood tot de Haven.

Wellicht heel belangrijk in verband met een nog aanwezige topgevel: *Noch 8 krammen over een uitkijck tralij gemaect 8 st.*

De houtkoper leverde in 1674 onder andere:

1 heel dicke greijne trapdeel tot den decksesde van 0-16-8

tot reparatie van den solder en te lappen en tot het dackvenster 3 langck goede greijne lange maetdelen a 14 1/2 stuijvers somma 2-3-8

tot reparatie van eenige vensters 2 beste heel dicke grijene sachde delen⁶ het stuck aen 15 1/2 stuijvers somma 1-11-0

De schoorsteenveger veegt 7 schouwen (6 st. per schouw); waarschijnlijk 5 of 6 in het huis en 1 of 2 in het keukenhuis.

In 1675 is er sprake van *een poort tegen de (Visser) straet*.

Verder gehaalt *10 pannen 6 witte ruijte tegels 0-13-8*

De metselaar werkte aan *den rooster int huijs*. Verder ook veel posten met betrekking tot *het ruijmen en herstellen van het secreet*.

In 1676 vermeldt de glazenier maten in zijn rekeningen. Deze maten hebben betrekking op het lood dat hij gebruikte bij de ramen die hij herstelde. In Breda is een voet 28.4 cm.⁷

op de plaets boven den regenback een staende glas verloot groot 5 1/2 voet (156.2 cm.)

op de trap 2 nuwe glaskens gemaect groot 3 voeten (85.2 cm)

noch inde groote kamer aende straet een staende glas verloot groot 8 voet (227.2 cm) daer toe gedaen 6 franse ruijten

int benede keukentien een raemglas verloot groot 2 voet daer toe gedaen 3 ruijten

noch inde keuckenramen 2 nuwe glaskens gemaect saemn groot 3 1/2 voet

op 16 juli heeft de timmerman voor 50 gl. aangenomen een wenteltrap te maken.

Uit de rekening van de smid:

gemaakt een sleutel tot de deur aan de groote kamer tegen de plaets

23 juli 3 houvasten⁸ gemaakt aan de nieu trap

gevrachten tot de kelderduer

(...) de keuken tegen de plaets

In 1678 geen abnormale reparaties; alleen een bijlage van een rekening uit 1680 (over 1678-1680) bewaard.

Uit de rekening van de glazenier in 1678:

inde achterkamer 2 raemen glasen verloot stuc groot 6 voet (170.2 cm)

int voorkamerken aen de straet een raem glas verloot groot 5 voet (142 cm) daer toe gedaen 5 franse ruijten

12 october in 2 raem glasen die door den wint zijn uijtgeslagen gestopt 17 slechte ruijten

1679:

opde bovenkamer aende straet een raem glas verloot groot 3 voet (85.2 cm) daer toe gedaen 5 ruijten

noch opde plaets boven den regenback een staende glas verloot groot 5 voet (142 cm) daertoe gedaen 9 franse ruijten

In 1680 werden 12 grote en 12 witte tegels geleverd en nog eens 12 grote en 12 witte tegels.

Verder *50 halfbank⁹ 25 groete tegels 25 klijn tegels plavuijzen en 9 geel 9 groen 3 lantsgappen tegels*.

De schoorsteenveger heeft in de keuken 2 schouwen geveegd en 8 schouwen in het huis. In 1681 krijgen een timmerman en een metselaar ieder 250 gulden voor het *aennemen uitsetten¹⁰ ende vergrooten van seekere kamer int huijs genaemt de Drij Mooren*.

De aanbouw uit 1663 is door archeologische vondsten (met name door de tabakspijpen) uit de put voldoende gedateerd en wordt hier dus niet bedoeld. Het meest waarschijnlijk is dat de kleine

⁶ *delen* heeft betrekking op planken (WNT)

⁷ Zie: Verhoeff, *De oude Nederlandse maten en gewichten*.

⁸ IJzeren bout, aan de een zijde puntig en bestemd om in het muurwerk te worden gedreven, aan de andere zijde voorzien hetzij van een platgesmeed blad met spijkergaten (veer, bled, zwaluwstaart) geschikt om tegen houtwerk te worden bevestigd, hetzij van een nok om iets te dragen of vast te klemmen (WNT).

⁹ Halfbank of halfbak (WNT) heeft betrekking op een soort vloertegel die in delen van Zuid-Nederland werd gebruikt: waarschijnlijk een rode vloertegel.

¹⁰ *Uitsetten* heeft betrekking op het verzetten van een muur om een vertrek uit te breiden (WNT).

voorkamer aan de straat (zie boedel 1678) wordt uitgebreid en vergroot, mogelijk wordt voorzien van een etage.

In 1687 uit de rekening van de glazenier:

aende plaets 2 raem glase verloot stuck groot 4 voet (113.6 cm) daer toe gedaen 9 ruijten.

In 1690 maakt de smid *een nieu sweets*¹¹ *ancker weegt 6 1/4 pond.*

Tot 1704 zijn alleen de bedragen uit de rekeningen van de Tafel van de H.Geest bekend; deze zijn bovendien alleen per drie of vier vjaar genoteerd. De rekeningen van de Grote Kerk zijn van de meeste jaren wel overgeleverd.

Aantekeningen bij de rekeningen van de glazenier

De aanduiding van de voeten heeft betrekking op de hoeveelheid lood die is gebruikt. De vermelding in de rekeningen is altijd in de volgorde zoals bijvoorbeeld *2 raem glase verloot stuck groot 4 voet*. Het aantal voet slaat dan op *verloot* en valt moeilijk om te rekenen naar de hoeveelheid gebruikt glas.

In de voorkamer aan de straat is sprake van een *staende glas van 8 voet* hetgeen betrekking kan hebben op een hoog venster, mogelijk in een tussenwand. Het lijkt hierbij niet te gaan om een schuifvenster aangezien deze pas later in burgerwoningen lijken te worden gebruikt.

Een staende glas op de plaets boven den regenback groot 5 1/2 voet slaat mogelijk op een (nu dichtgezet) venster in de zijgevel waar zich nu de waterkelder (cisterne) bevindt.

Aende plaets 2 raem glase verloot stuck groot 4 voet; dit moet een van de vensters in de achtergevel beneden zijn.

De glazenier gebruikt in zijn rekening verschillende termen door elkaar en soms naast elkaar. Het gaat om de termen 'stoppen, repareren, verloojen, vernijewen en maecken'. Met name de term stoppen zou wellicht in verband kunnen worden gebracht met houten roeden, die sinds het midden van de zeventiende eeuw het glas-in-lood vervangen. Zie hier de aanduiding in de rekeningen:

1656/57	voor 't verloijen ende leveren van nijewe gelasen ende het stoppen van andere (smid levert gelaesroeijen)
1657/58	verloijen vande gelasen als repareren van deselve die gebroocken ende daer aen nieu loijsel moste wesen
1658/59	over het stoppen, verloijen van de gelasen
1659/60	ter sake van het maken van eenige nieuwe gelasen, verloijen etc.
1661/62	reparatie van gelasen
1662/63	over stoppen ende maken van eenige nieuwe gelasen
1674	Rekening van maecken en stoppen van de glasen inde Groote Kerck alhier en inden kerckhuijsen gedaen voor last ordonnantie van de heeren kerckmeester Van Gent ende Vingerhoeth soo als hier naer volgt

In 18 juli 1674 **verloijt** een raemtglas
int kerckenhuijsken op de gang agter de
Drij Mooren is groot 6 1/2 voet daer is gedaen
8 nieu ruijten comt L 1-4-8
Noch daer **gestopt** 9 slechte ruijten L 0-9-

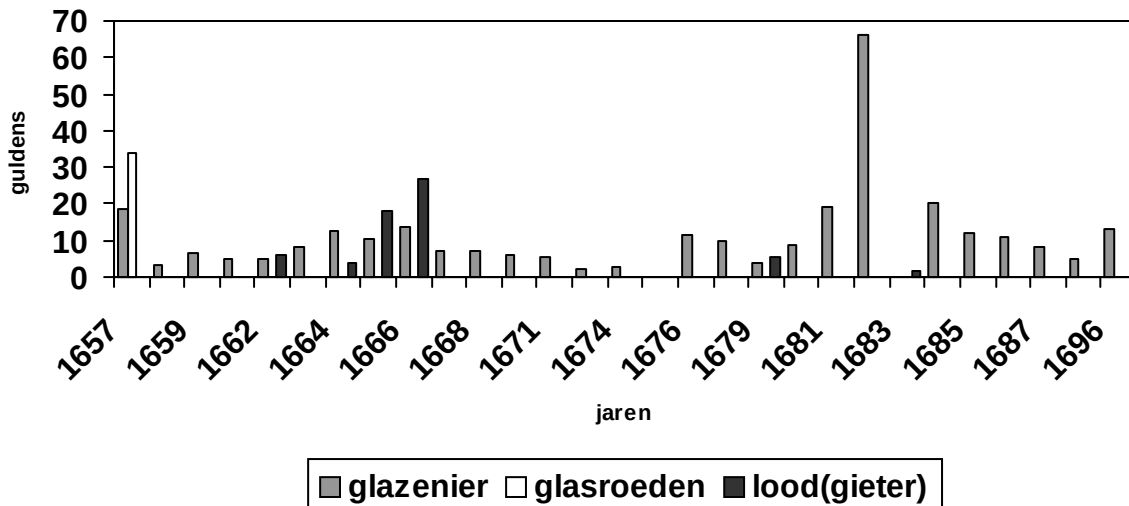
1675/76	noch op de plaets boven den regenback een staende glas verloot groot 5 1/2 voet tot het selve
---------	---

¹¹ IJzer uit de Zweedse mijnen was van zeer goede kwaliteit; het Zweedse houtskoolijzer uit Dannemora gold als het beste (WNT).

1688 gedaan 6 ruijte en **gestopt** 5 ruijten
stoppen ende verlooden

1-5-0

Het lijkt er sterk op dat ‘stoppen’ en ‘verlooden’ op hetzelfde betrekking hebben. Mogelijk had stoppen meer een betekenis van repareren en werd bij verlooden het lood vervangen.

Figuur 39: Grafiek met daarin weergegeven de (bekende en overgeleverde) uitgaven voor de glazenier, de glasroeden (voor zover vermeld) en de loodgieter van het huis de Drye Mooren (1657-1702) zoals af te leiden valt uit de rekeningen van Grote Kerk en de Tafel van H. Geest.

Uit de bovenstaande grafiek blijkt dat er vrijwel elk jaar reparaties waren aan de glas-in-lood ramen van de Drye Mooren. Gemiddeld werd er ongeveer zes gulden per jaar uitgegeven; uitschieters hebben betrekking op omvangrijkere werkzaamheden zoals het op grote schaal vervangen van glasroeden (1657) of wellicht nieuwe vensters in de aanbouw (1682). Het is onduidelijk of de loodgieter ook iets leverde voor de glazenier. De smid leverde zeer sporadisch een glasroede.

3.1.3 Gegevens uit de achttiende eeuw en later

Het huis bleef tot 1703 eigendom van de Grote Kerk en de Tafel van de H. Geest. Daarna was het in gebruik als woonhuis. In 1786 werd de Drye Mooren, in twee delen verkocht.

Nr. 31 : *huijsinge, pleijne met den uitgang aan de achterzijde van de Haven.*

Nr. 33 : *huijsinge, (binnen)pleijntje en erve, mede genaamt de Drie Mooren.*

De middel of scheijmuur tusschen den ingang van vooren in dit huijs, en het huijs [nr.31] sal zijn en blijven gemeen tot de eerste verdieping van dese huijsinge die over den gang is lopende. De waterloopen soo van desen als andersints soo in den vorige als desen koop zullen moeten zijn en blijven so als die tegenwoerdig loopende is. (...) Den koper sal het portaal aen de agterdeur van dese huijsinge staande, en aan de erve off plaatse van den eersten koop [nr.31] uijtcomende en nu op die grond staande, ten sijnen kosten moeten laten afbreeken, en de deur 't eijnde den gang en voor dat portaal staande moeten laten toe metselen op den 4den mej 1787 aanstaande met eene steens dikke van muur, sullende den koper de vaste glase raam boven dat toe te metslende deur kozijn, staande dat in mogen behouden. Wijders sal den koper in het cosijn oof venster boven de agterdeur van den eersten koop (staande op aan desen koop) op de pleijne en erve van de eerste koop moeten setten eijseren spijlen van behoorlijke dikte en van elkanderen, ten wijde als sulcx vereijst werd mede ten koste van den koper.

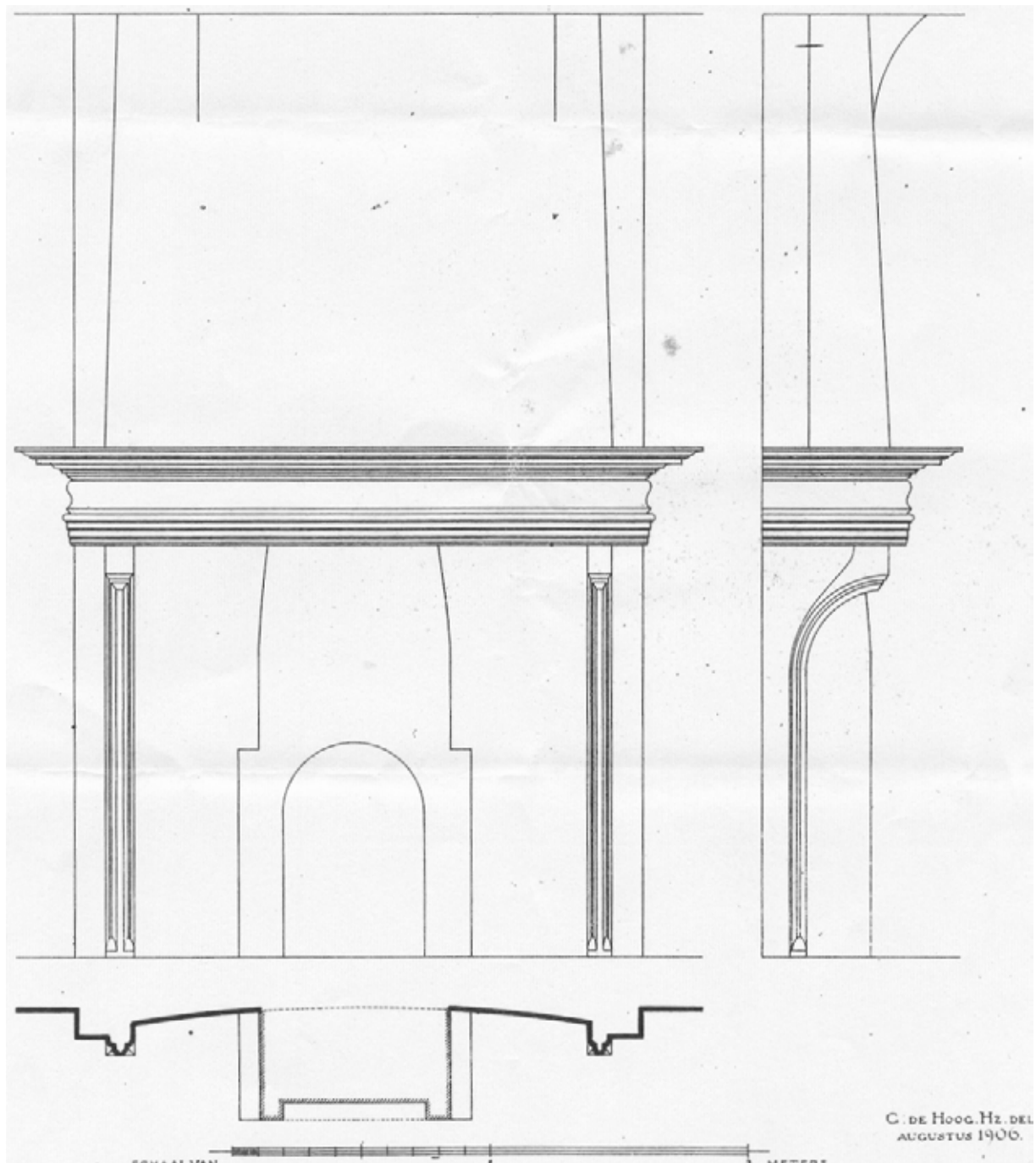
Figuur 40 & 41: Het perceel Visserstraat 31 in 1750: De panden nr. 31 en 33 worden verhuurd en het erf is in gebruik als timmerwerf (*houttuyn*); in 1786 worden 5 panden verkocht.

Na deze scheiding is het huis nog tot 1786 als woonhuis in gebruik geweest. Na die periode is het feitelijke perceel niet meer gewijzigd. Wel is het huis door het verschillende gebruik aangepast.

Na 1786 werd het huis een (graan)pakhuis van een koopman die woonde aan de Haven 14. Op die manier kwam een belangrijk deel van het perceel, zoals dat in de vijftiende eeuw bestond, weer in één hand terecht. Aan het einde van de achttiende eeuw was er hoogstens één kamer van het huis bewoond.

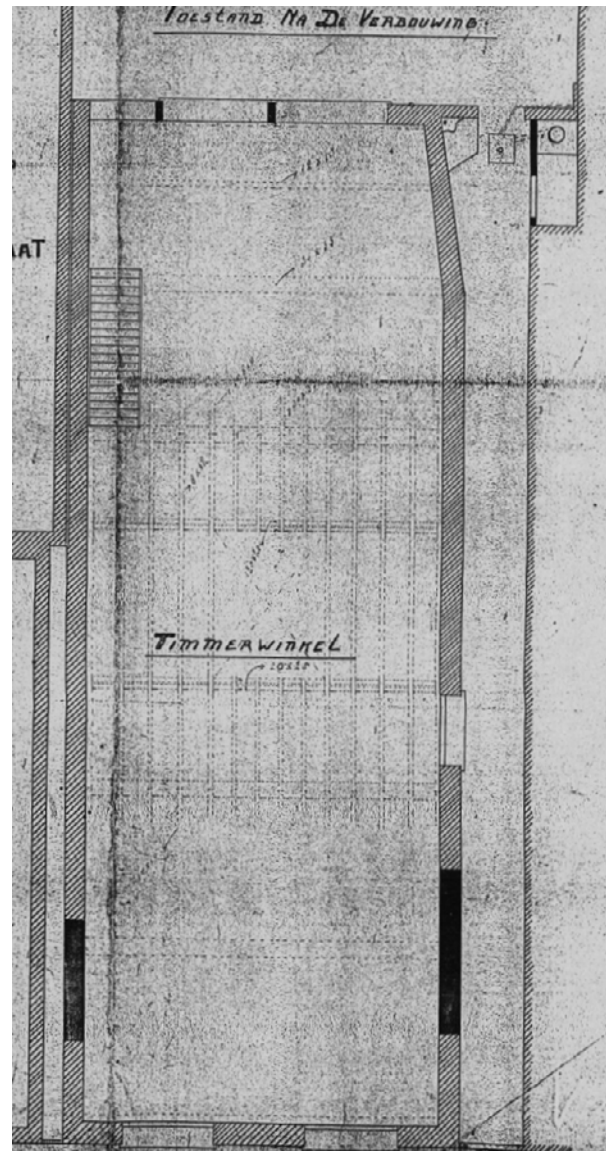
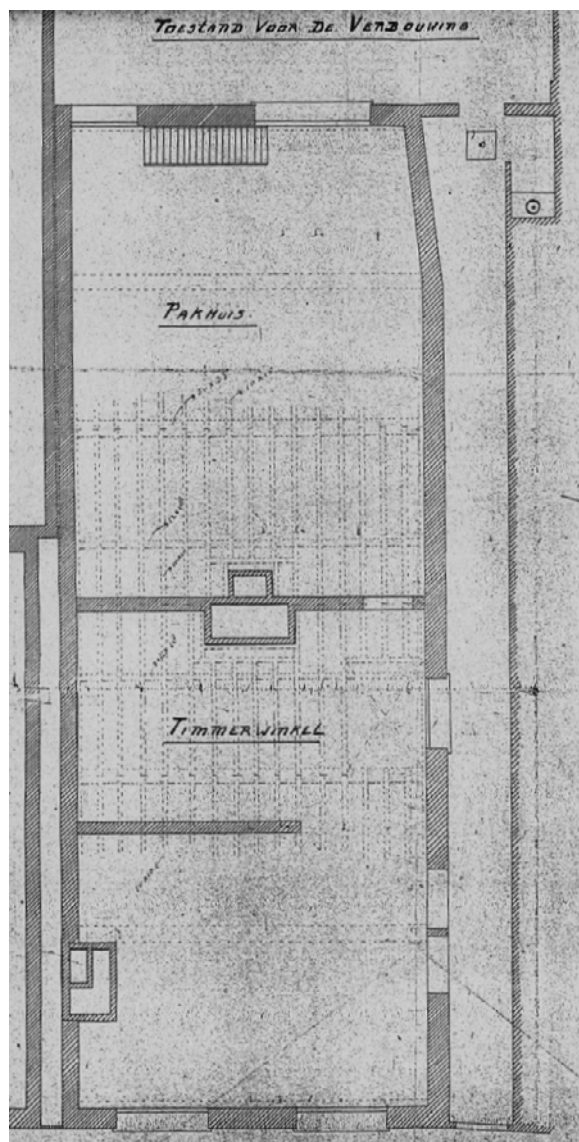
In 1821 wordt het huis weer verkocht en wordt het verhuurd aan middenstanders en doet het huis ook deels dienst als atelier of werkruimte. Waarschijnlijk is toen ook in de steeg een scheidingsmuur gebouwd. Op het kadastrale minuut van circa 1825 is die scheidingsmuur in ieder geval al aanwezig.

In 1900 wordt het huis verhuurd als timmerwinkel tot het in 1912 wordt gekocht door Van der Velde die het huis gaat gebruiken als timmerfabriek waar rolluiken worden gemaakt. In 1912 wordt een ingrijpende verbouwing doorgevoerd die tot gevolg had dat de middenmuur (met vier schouwen) werd gesloopt en ook belangrijke interieurelementen zoals de schouw in de zuidgevel en de wenteltrap, verloren gingen.

Figuur 42: Tekening van de schouw in de voorruimte begane grond, gesloopt in 1913 (Tekening G. de Hoog 1906).

In 1939 krijgt het huis een nieuwe bestemming en wordt het gehuurd door Drukkerij Zwueste. In 1951 koopt Adrianus Zwueste het huis van Van der Velden maar reeds een jaar later koopt de Brabantsche Blouse Industrie het huis. In 1960 koopt de gemeente Breda het huis en vestigt het theaterkledingverhuurbedrijf Bruyn-Claus zich in het pand. In 1978 komt het huis leeg te staan. Het duurt tot 1983 voordat Eloi Koreman het huis gaat bewonen en start met de restauratie.

Figuur 43 & 44: Verbouwingstekeningen van het huis Visserstraat 31 uit 1912 (links bestaande toestand en rechts nieuwe toestand) (SAB, Archief Bouw en Woningtoezicht).

3.2 Het exterieur

In dit hoofdstuk zal het exterieur van het huis worden beschreven. Het gaat dan in hoofdzaak om de vier gevels van het huis. Niet alle gevels zijn op dezelfde manier onderzocht. De voorgevel is onderzocht tijdens het archeologisch onderzoek (1993-1995) en na afloop van de restauratie, waarbij ook de onderste ramen zijn gedocumenteerd. De bovenste ramen zijn onderzocht tijdens de restauratie in 1990.

De zuidgevel is vrijwel geheel door de aanpalende bebouwing aan het zicht onttrokken. Het zeventiende eeuwse huis (Visserstraat 29) dat hier tegenaan stond werd rond 1980 gesloopt. Hierdoor kwam de zuidgevel vrij in het zicht. In het stadsarchief van Breda bevinden zich foto's van de zuidgevel die in 1980 werden genomen. Op basis van deze foto's kan deze gevel worden beschreven. Kort daarna, in 1982, werd hier een appartementencomplex gebouwd.

De noordgevel is voor een klein deel aan het zicht onttrokken door bebouwing van het buurpand (Visserstraat 33) over de steeg tussen deze twee huizen. De achtergevel is geheel zichtbaar. De zichtbare delen zijn zoveel mogelijk bouwhistorisch gedocumenteerd en onderzocht.

Figuur 45: De steeg was oorspronkelijk twee keer zo breed hetgeen nog te zien is aan de ontlastingsboog en de overbouw (rechts is Visserstraat 33, links de noordgevel van Visserstraat 31) (foto E. Koreman 1994).

3.2.1 De voorgevel (oost)

De voorgevel wordt bekroond met een daklijst die dateert uit de zeventiende eeuw. De gevel is ooit gebouwd met een top, waarschijnlijk in de vorm van een trapgevel. Dat het huis een topgevel heeft gehad kan worden afgeleid uit de nummering van de sporen; genummerde sporen (1 t/m 7) die werden weggenomen bij het aftoppen van het dak, zijn hergebruikt in het wolfseind. De huidige voorgevel geeft geen toegang tot het huis en heeft ook nooit een deur gehad. De toegang van het huis bevindt zich in de noordgevel en was bereikbaar via een poort naar het erf dat grensde aan deze noordgevel. Toen dit erf werd bebouwd, omstreeks 1700, bleef het huis toegankelijk aan de zijde van de Visserstraat via een steeg langs de noordgevel van het huis.

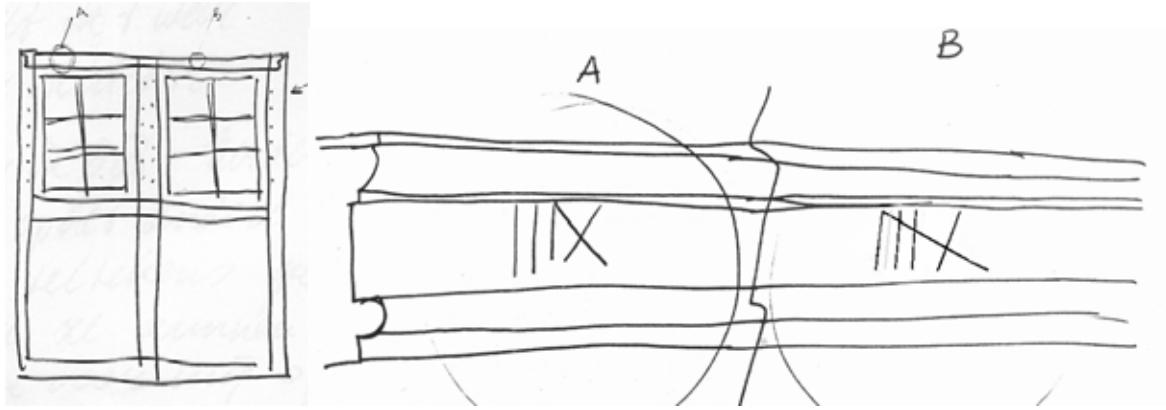
Figuur 46 & 47: Het noordelijke keldergat voor (links) en tijdens de restauratie in 1995.

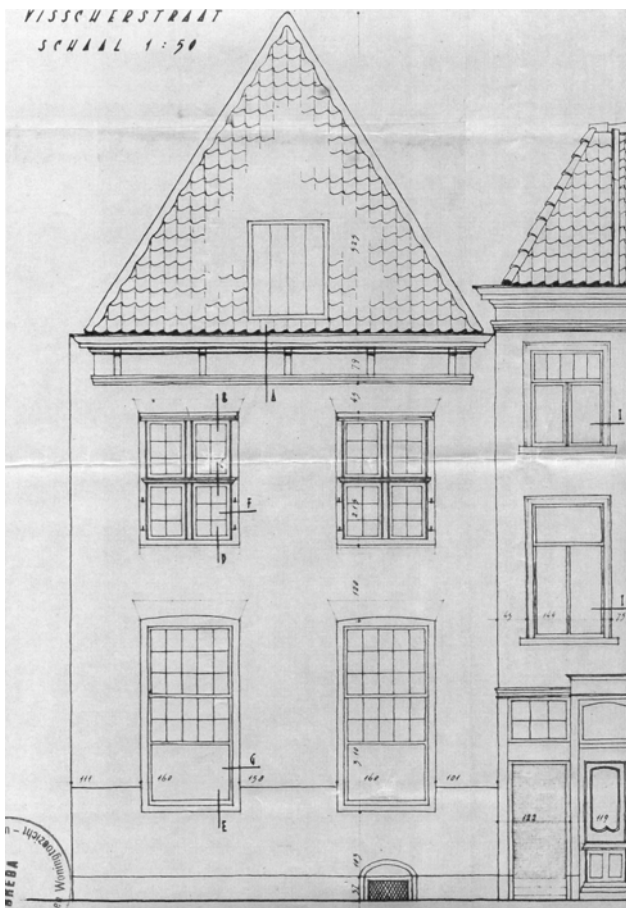
Figuur 48, 49 & 50: Het zuidelijke keldergat tijdens de restauratie in 1995; rechts is te zien welk gat er ooit in de gevel is gemaakt om een vliegwiel naar binnen te krijgen.

De voorgevel is voorzien van vier ramen en twee kelderlichten. Beneden bevinden zich twee grote vensters die dateren omstreeks 1700-1750 (1703?). Deze vensters zijn van een bijzonder type. Het zijn vensters die oorspronkelijk een vast kalf hadden, met een schuivend ondervenster en een bovenlicht met glas-in-lood. Later is dit kalf verwijderd. Tussen deze twee vensters heeft zich nog een derde, kleiner, venster bevonden. De sporen van dit venster zijn alleen aan de binnenzijde zichtbaar. Het raam werd mogelijk al in de achttiende eeuw weer dichtgemetseld. De vensters boven zijn eikenhouten kruisvensters, te dateren in de tweede helft van de zestiende eeuw. Zowel deze vensters als de vensters op de begane grond waren voorzien van luiken. Tijdens de restauratie van het huis is in 1990 tijdens het afkrabben van oude verflagen op een raam in de voorgevel op de eerste etage een tweetal (tel)merken ontdekt op de bovendorpel van het kozijn aan de buitenzijde van het venster. Het betreft geritste telmerken die een links en rechts oriëntatie zouden kunnen aanduiden. In dit geval wordt links een kruis aan het cijfer toegevoegd en rechts een schuine streep door het cijfer gehaald. Deze wijze van merken wordt

meer toegepast in Duitse streken.¹² Het gaat hierbij om het nummer III of IIII (de telmerken waren slecht leesbaar) voorzien van een X en een III of IIII voorzien van een dwarsstreep. Het is dus mogelijk dat er in totaal vier identieke ramen (twee beneden en twee boven) in de voorgevel zijn geplaatst die ieder genummerd waren. De (tel)merken kunnen moeilijk als dateringcriterium worden gebruikt, maar deze wijzen er wellicht op dat de ramen toch al in de zestiende eeuw zijn geplaatst ter vervanging van natuurstenen kozijnen.

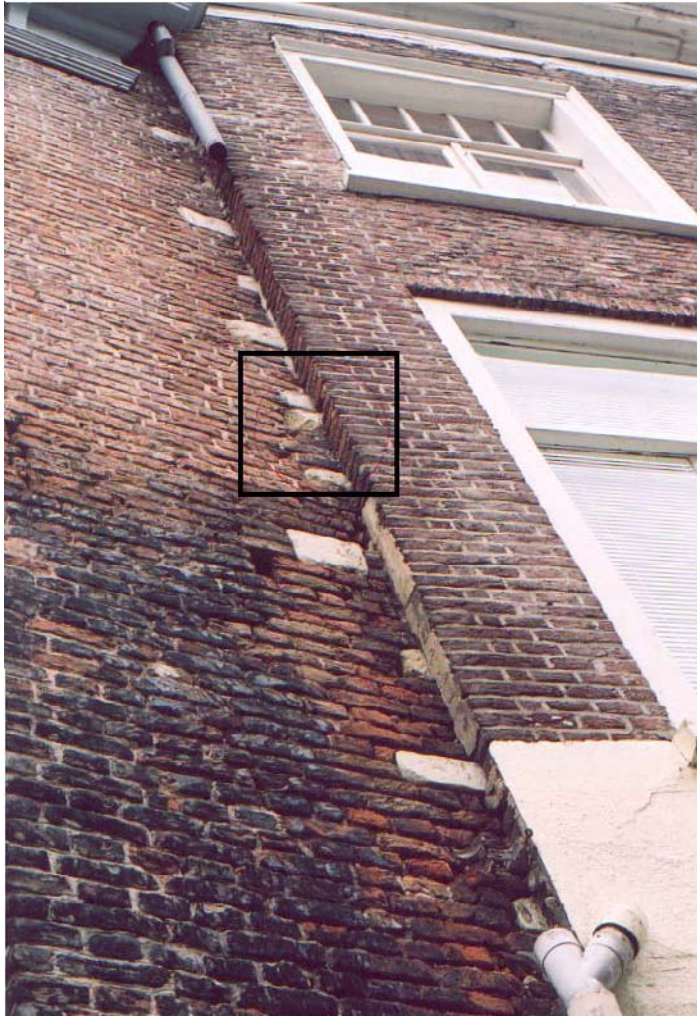
Figuur 51: Een schets van het raam aan de straat op de eerste verdieping met aangeduid (A en B) de telmerken zoals gezien na het verwijderen verflagen. (tekening E. Koreman).

Figuur 52: Gevelschets Visserstraat 31 sept. 1951 door J. de Lint.

¹² Vergelijk voor een dergelijke wijze van nummeren: Janse, Houten kappen in Nederland, 47 en 60; hier wordt verwezen naar een soortgelijke wijze van onderscheid tussen links en rechts naar een kap van de Hervormde Kerk te Winterswijk circa 1500.

De gevel is op de twee hoeken versierd met kantblokken van Gobertanger natuursteen; op de noordhoek beginnen deze kantblokken pas op een hoogte van ongeveer twee meter omdat tot op die hoogte de muur van het erf aansloot op de voorgevel. Aangezien de voorgevel duidelijk werd ingetand in de zijgevels die tijdens de brand van 1490 grotendeels behouden bleven, dateert de voorgevel uit de herbouwfase van 1490 of kort daarna. In de noordhoek van de voorgevel zit een fragment van een waterlijst die over de gehele breedte aanwezig zal zijn geweest en die de hoek omgaat.

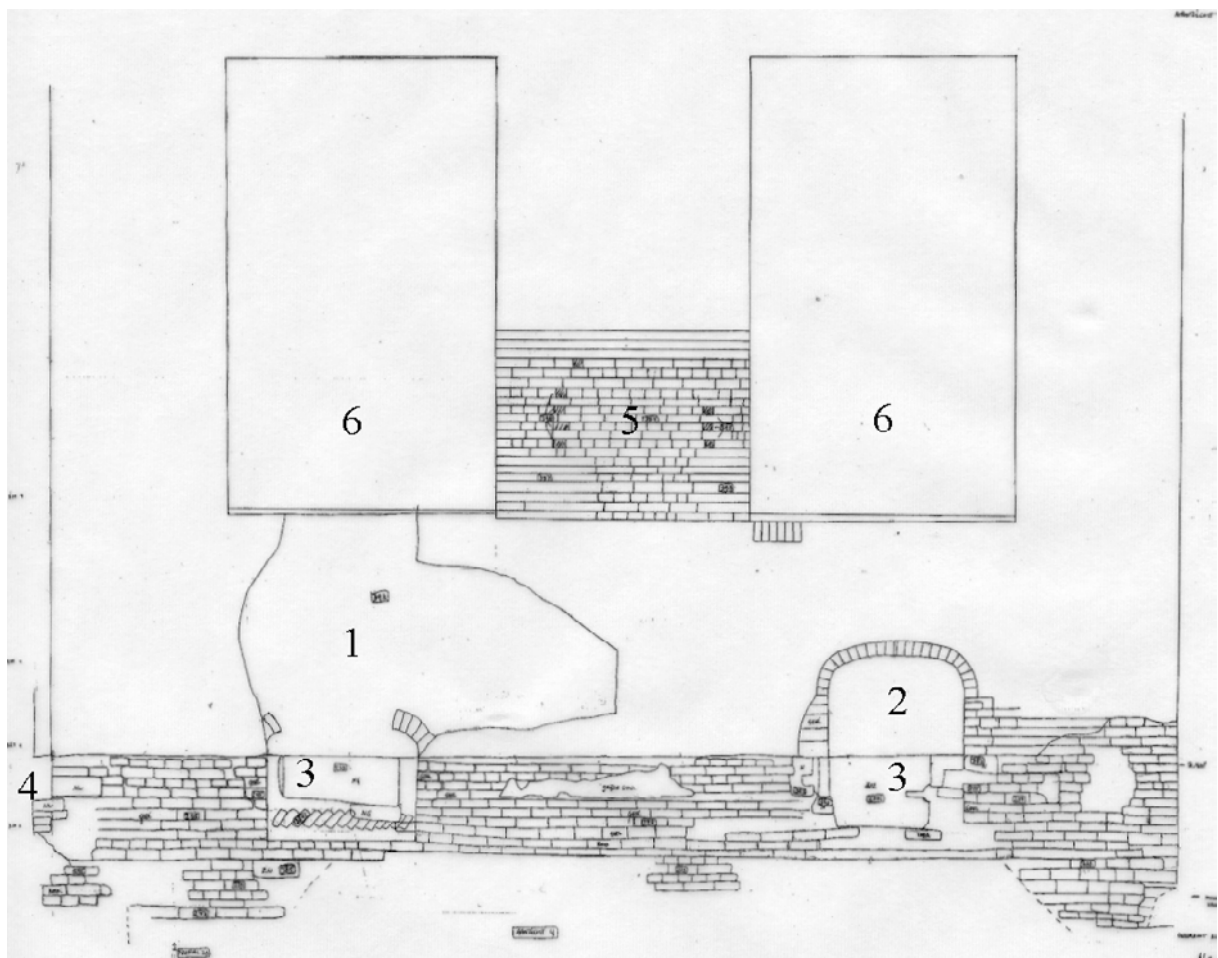
Figuur 52 & 53: Voorgevel met kantblokjes en in detail (rechts) het restant van de waterlijst die over de gehele breedte van de voorgevel heeft gezeten (foto's E. Koreman 2002).

Hoe de voorgevel van het in 1490 afgebrande huis eruitzag, is niet bekend. De grote hoeveelheden gebrandschilderd glas die in de brandlaag van 1490 werden gevonden, zijn mogelijk voor een deel afkomstig van de vensters in de voorgevel. In de brandlaag werd verder een fragment van een spreekuwpot gevonden, die waarschijnlijk aan de gevel hing toen deze door brand werd verwoest. Van deze gevel zijn geen sporen teruggevonden en dit wijst er wellicht op dat het ging om een grotendeels houten gevel, die in 1490 geheel verbrand was.

In zeventiende of achttiende eeuw is de gevel afgetopt, zijn de vensters aan de onderzijde vervangen en is de gevel voor een deel gestuukt of gepleisterd geweest.

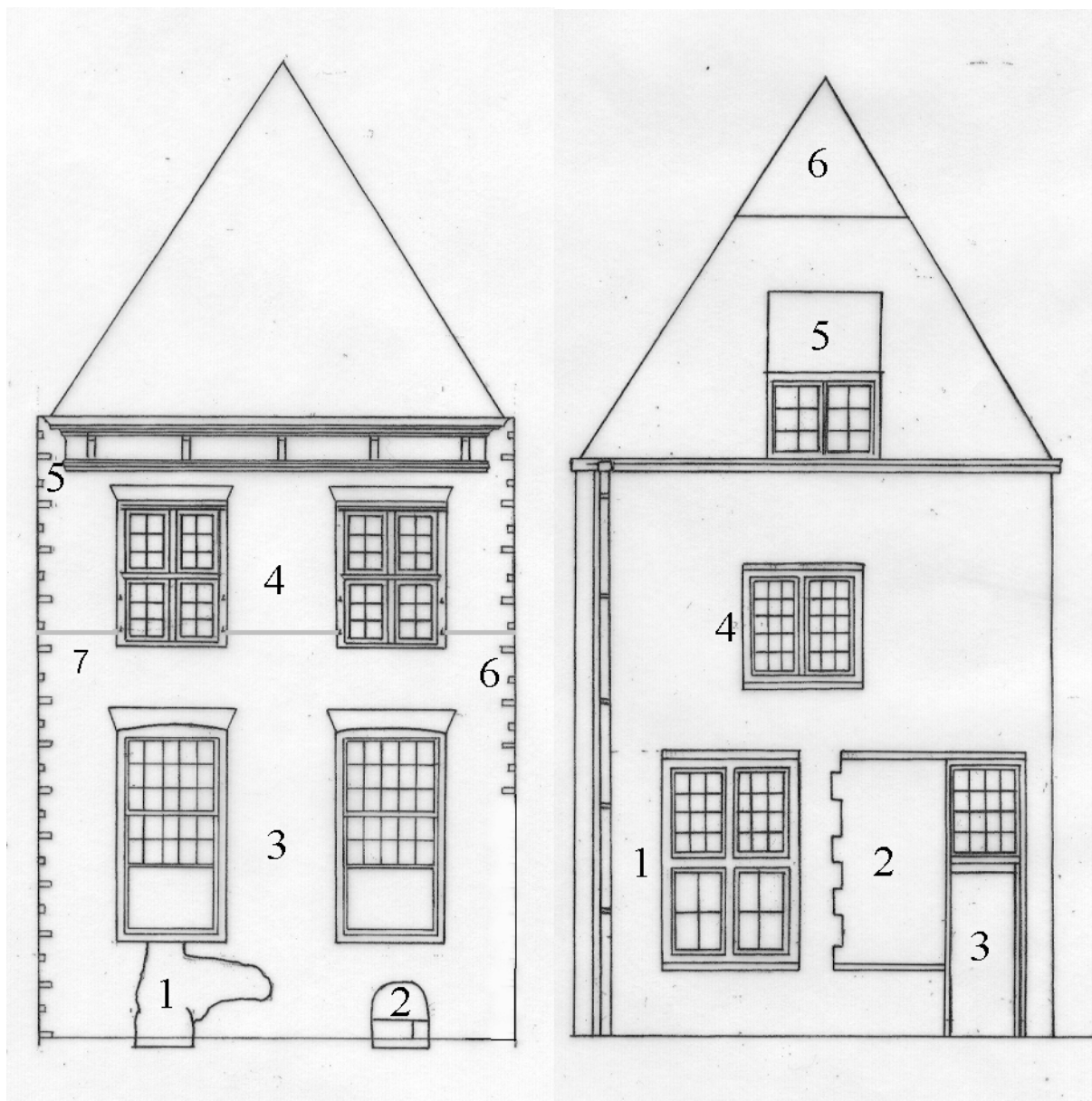

Figuur 54 & 55: Visserstraat 29 en 31 in 1955 (links) met detail van naam op gevel: ZWUESTE (rechts) (Foto SAB).

Figuur 56: Detailopname van de voorgevel (oostzijde) in 1997 1: sporen van uitbraak in gevel om het vliegwiel in 1913 binnen te krijgen. 2: keldergat 3: natuurstenen blokken gezet voor keldergat 4: kantblok Gobertanger steen 5: sporen van raamopening (?) 6: ramen.

Op de voorgevel heeft op de muur rechts van het onderste raam, op de grijze pleisterlaag, een tekst gestaan: INGANG HAVEN [11]. Deze tekst dateert uit de periode dat in het huis in gebruik was als fabrieksruimte en in het pand Haven 11 het kantoor was gevestigd. Het is waarschijnlijk dat de tekst is aangebracht in de tijd van de rolluikenfabriek Van der Velde (1912-1939) toen het pand Haven 11 fungeerde als kantoor en toegang tot de fabriek. Overigens bleef dit kantoor ook nog fungeren ten tijde van de Drukkerij Zwueste (1939-1951) en de Brabantse Blouse Industrie (1952-1960). In 1962 was de tekst in ieder geval overgeschilderd en niet meer leesbaar. Op een foto uit 1955 is de tekst overgeschilderd en is vaag de naam van Zwueste nog leesbaar.

Figuur 57: De voorgevel (links) opgetekend in 1997 1= sporen van opening voor vliegwiel 2= keldergat 3= schuiframen 4= kruiskozijnen 5= daklijst 6= kantblokje Gobertanger steen 7= verdwenen waterlijst Gobertanger steen.

Figuur 58: De achtergevel opgetekend in 1997 (rechts) 1= raam (kruiskozijn) 2= dichtgezet raam 3= deur 4= raam 5= dakkapel 6= plat dakje.

Op basis van rekeningen kunnen we ons een beeld vormen van de voorgevel ten tijde van een deur van de zeventiende-eeuwse herberg. Aan de straatzijde moet de herberg enige tijd herkenbaar zijn geweest aan een koperen uithangbord dat in 1678 vervangen was en toen op

zolder was te vinden. In 1674 leverde de houtkoper een grenen plank (lengte 3.6 m) voor *een bancke voort huys aende straet*. Aan de voorgevel hing bovendien een *kasken* dat afgesloten kon worden en dat waarschijnlijk diende als een soort brievenbus. Het is onduidelijk of er een relatie is met het kleine venster dat tussen de twee grote vensters heeft gezeten.

Figuur 59: De keldergaten na de restauratie in 1995 (Foto E. Koreman).

3.2.2. De achtergevel (west)

De achtergevel is blijkens rekeningen van de Grote Kerk gebouwd in 1663 toen het huis naar het westen werd uitgebreid.¹³ De fundering van de middeleeuwse achtergevel is blootgelegd en in de zijwanden zijn hier nog duidelijk sporen van te zien. Waarschijnlijk zijn tijdens de uitbreiding de bakstenen (17/18x8.5x4.5 cm; 10 lagen 54 cm) van de gesloopte gevel hergebruikt in de zijwanden en achtergevel tot aan de eerste verdieping. Vanaf de eerste verdieping zijn kleinere - nieuwe - bakstenen (16x8x4 cm; 10 lagen 48 cm) gebruikt.

Oorspronkelijk waren in de achtergevel op de begane grond twee identieke vensters aangebracht waarvan het zuidelijke venster (mogelijk in 1703 of 1786) werd vervangen door een deur met een groot bovenlicht.

3.2.3. De noordgevel

Aan de buitenzijde van de noordgevel zijn een aantal (dichtgezette) doorgangen herkenbaar. Verder zijn er vier ramen zichtbaar. Eén raam bevindt zich boven een dichtgezette ingang en drie ramen zijn gesitueerd op de eerste verdieping. Deze gevel werd veel gedetailleerder onderzocht aan de binnenzijde (zie interieur).

3.2.3.1 Deuropeningen in de noordgevel

In de noordgevel zijn op de begane grond de sporen van zes deuropeningen of doorgangen herkenbaar. Eén deuropening is momenteel in gebruik. Van west naar oost betreft het een doorgang van de achterraimte naar het erf en het toenmalige keukenhuis. Vlakbij de scheidingmuur tussen voorhuis en achterhuis is ook nog een dichtgezette (10 lagen 50 cm) deur zichtbaar. Blijkens het baksteenformaat gaat het om een relatief jonge dichtzetting, mogelijk na de achttiende eeuw. In die dichtzetting is een nis zichtbaar (14 cm diep) waarvan onduidelijk is

¹³ Zie SAB III- 8-60 (Rekening van de Grote Kerk 10 oktober 1662 - 10 oktober 1663); transcripties in Bijlage 2.4.

waartoe deze diende; wellicht hangt deze samen met het industriële gebruik van het huis in de eerste helft van de twintigste eeuw. Vervolgens treffen we de entree tot het huis uit de vijftiende eeuw aan die blijkens plattegronden in 1913, 1939 en 1948 nog steeds in gebruik was als toegang en daarna is dichtgezet.

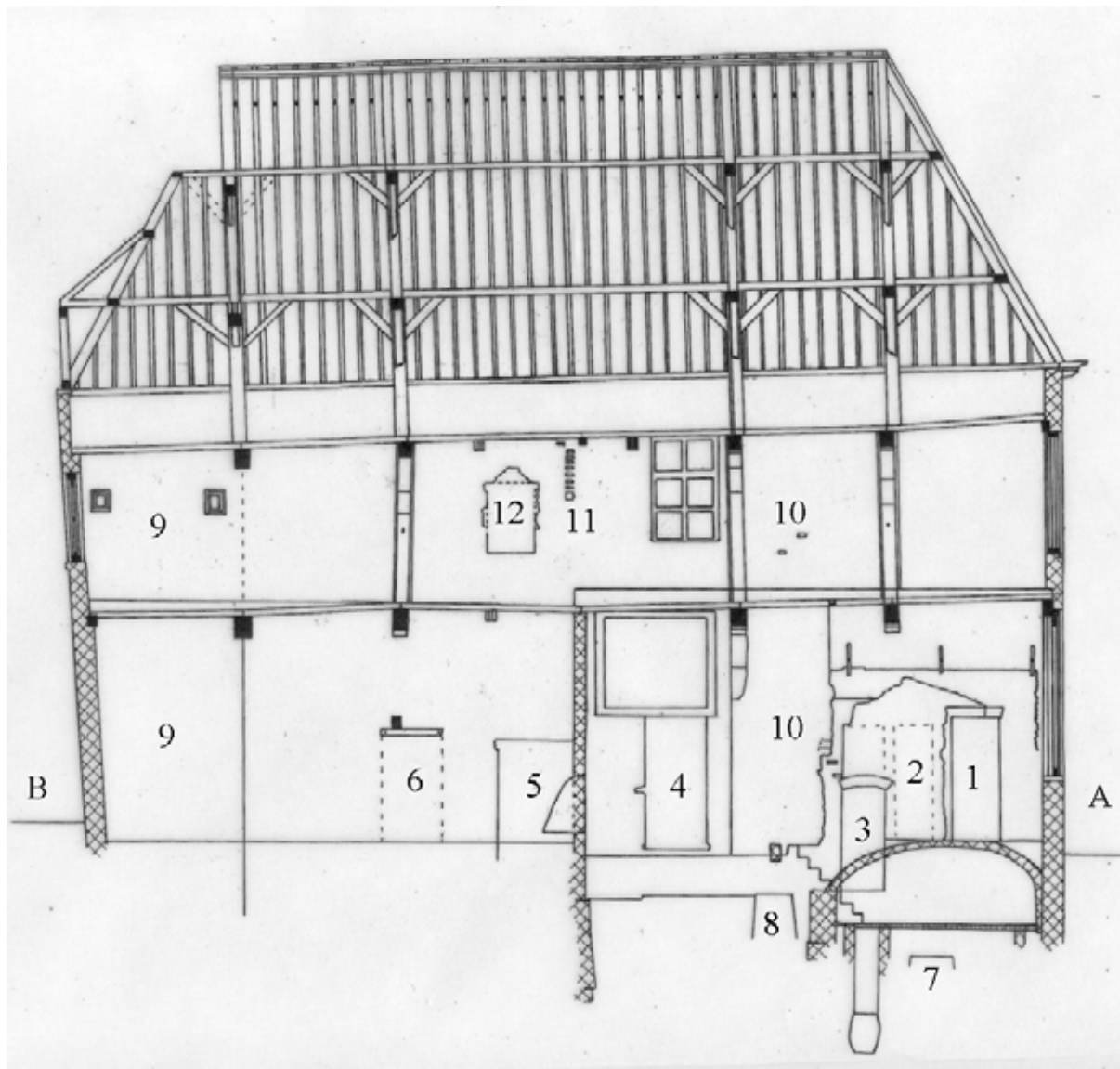

Figuur 60 & 61: Deel van de achtergevel (links) met half zichtbaar het raam beneden (rechts).

Daarna komen we twee openingen tegen waarvan de eerste de kelderingang was.¹⁴ Op deze plaats heeft men in 1913 een oude doorgang deels dichtgezet (10 lagen 55 cm). De aanpalende deuropening kennen we alleen van de verbouwingstekening van 1913. Waarschijnlijk gaat het hierbij om een doorgang naar *het voorkamerken aende straat* dat in 1678 in een boedelinventaris wordt genoemd. Dit kamertje werd in 1681 waarschijnlijk nogmaals genoemd toen er sprake was van *het uytsetten van een sekere kamer in het huis*. Deze kamer, die nu geheel is verdwenen, kan dan later zijn uitgebreid en uitgebouwd tot het huis Visserstraat 33.

De laatste en nog steeds in gebruik zijnde doorgang werd ná 1948 en vóór 1982 aangelegd ter vervanging van de dichtgezette oorspronkelijke ingang.

¹⁴ Op de verbouwingstekening van 1913 staat op de plattegrond aangegeven dat deze doorgang samen met de doorgang die daarnaast aanwezig was, werd dichtgezet. Duidelijk is dat men beide doorgangen heeft dichtgezet maar dat men tevens een nieuwe kelderingang heeft gemaakt met gebruikmaking van een deel van de reeds bestaande doorgang.

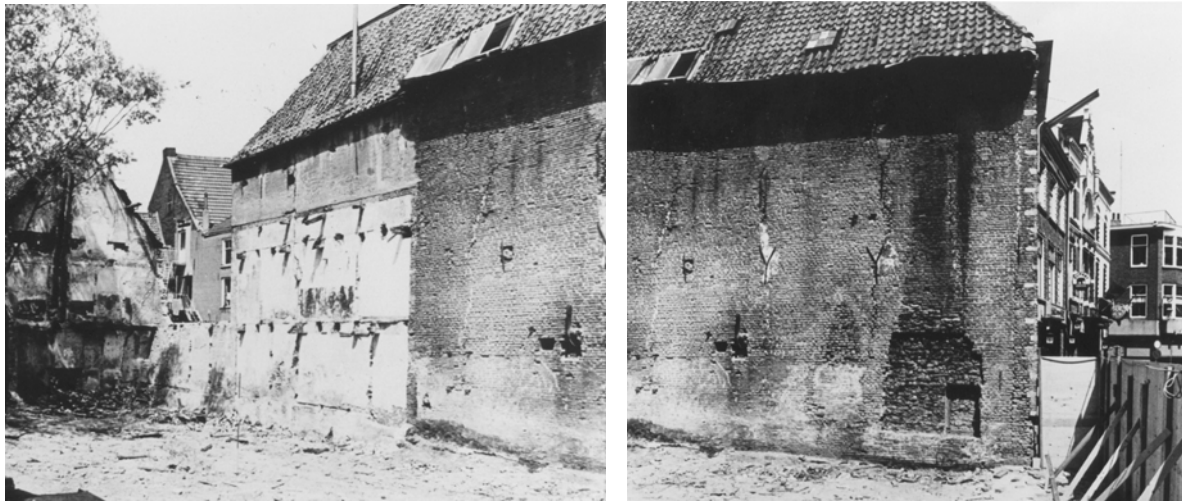

Figuur 62: Doorsnede A-B en aanzicht van noordgevel aan binnenzijde. 1= bestaande deuropening 2= in 1913 dichtgezette openingen 3= kelderingang dichtgezet in 1994 4= deuropening dichtgezet rond 1960 5/6= dichtgezette deuropening 7/8= steunbeer aan binnenzijde uit 1450-1475 9= aanbouw uit 1661-1663 10= sporen van ingetande traptreden wenteltrap 11= sporen van ingetande middenmuur 12= dichtgezet raam.

3.2.4. De zuidgevel

De zuidelijke zijgevel van het huis is aan de buitenzijde alleen via foto's uit 1980 gedocumenteerd. In dat jaar was het aanpalende pand (Visserstraat 29) gesloopt; in 1983 werd hier een nieuw appartementencomplex gebouwd en is deze gevel aan het oog onttrokken.

In foto's van de zuidgevel zijn een aantal zaken opmerkelijk. In de eerste plaats is ook hier duidelijk de intanding van de voorgevel in de zuidgevel zichtbaar. Verder zijn de twee schouwen (begane grond en eerste verdieping) en de rookkanalen goed zichtbaar. In de schouw beneden is een doorgang naar het pand Visserstraat 29 gemaakt. Verder is duidelijk zichtbaar dat er ook na de bouw van het huis Visserstraat 29 nog een tien meter lange osendrop bleef tussen de huizen; in het achterste deel zijn wel balken van de aangrenzende bebouwing in de zijgevel van het huis Visserstraat 31 opgenomen.

Figuur 63 & 64: De zuidgevel na de sloop van de Vissershof en Visserstraat 29 (Foto's SAB).

Figuur 65 & 66: Links: Dichtgezet raam met fragment van tralie in de zuidgevel (interieur) naast de schouw. Rechts: de schouw (exterieur) met duidelijk zichtbaar de dichtgezette doorgang naar het (gesloopte) pand Visserstraat 29 en de bouwnaad van de voorgevel (foto's E. Koreman en SAB).

Vanaf 1890 was het huis Visserstraat 29 ook in eigendom van Van der Velden. Bij de sloop van de schouw in 1913 is een groot gat ontstaan dat op een doorgeefluik na, is dichtgemetseld. Naast de schouw is al veel eerder een klein raam, voorzien van een tralie, dichtgemetseld. Het is het enige raam in de zuidgevel en zal dateren uit de vijftiende eeuw toen aan deze zijde nog geen bebouwing stond.

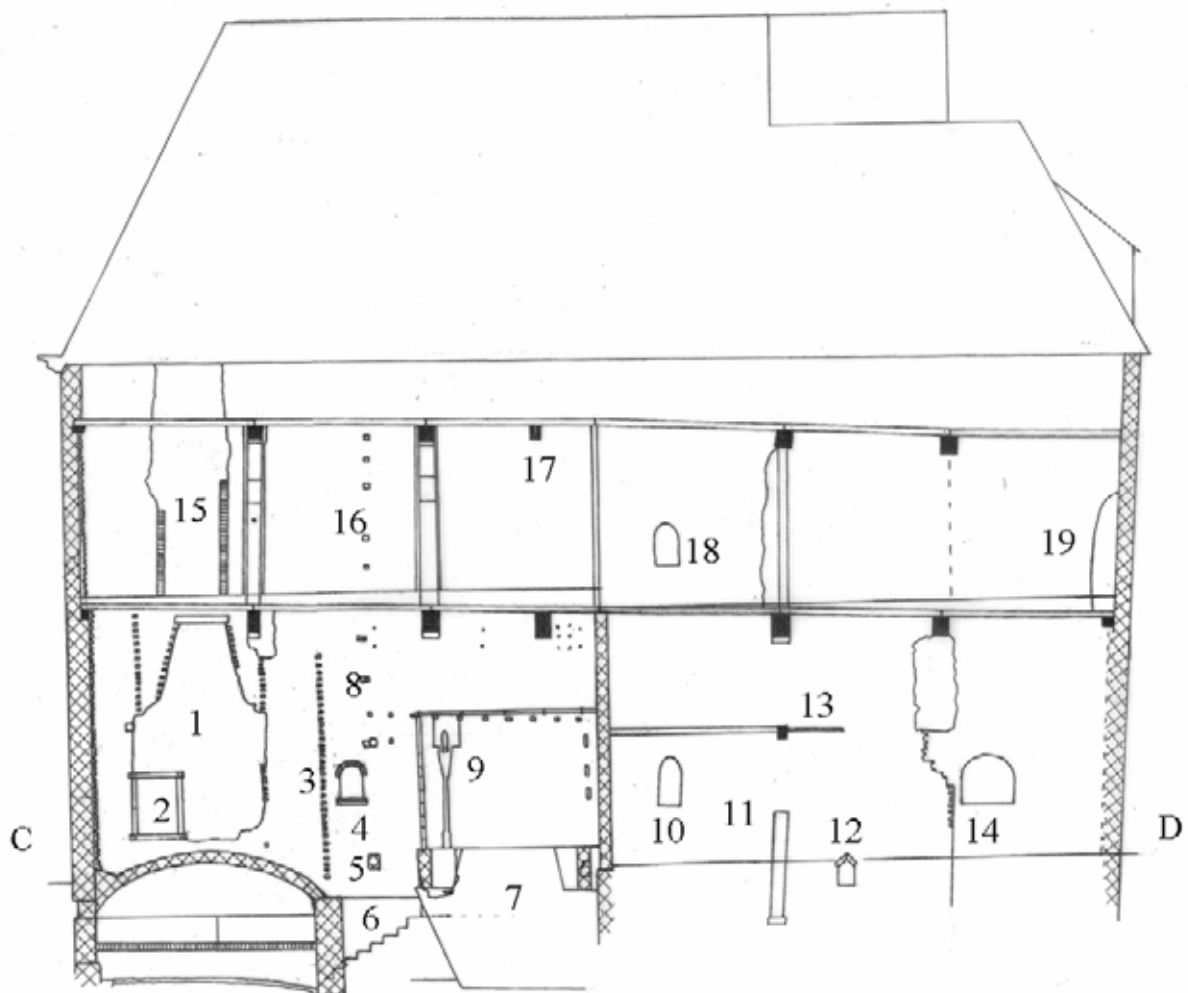
Verder is een gat zichtbaar waar de afvoer van de gasmotor uitkwam. Het voorste deel van het huis kende een zogenaamde 'osendrop', een ruimte van circa 20-30 cm tussen twee huizen waar het regenwater terechtkwam.

3.3. Het interieur

3.3.1 De kelder

De kelder van het huis werd aangelegd in de periode 1425-1475 (fase 3) en kreeg tijdens de herbouw van het huis na de stadsbrand van 1490 een dubbele omvang. Toen werd ook de ingang verplaatst van de zuidzijde naar de noordzijde. In 1913 werd het dak van de kelder verlaagd - om één werkvloerniveau te verkrijgen - en kreeg de kelder een ingang vanuit de steeg. Nadat bij het archeologisch onderzoek de trap van 1490 werd aangetroffen, werd deze kelderingang weer in gebruik genomen.

In de boedelinventaris van 1678 wordt de kelder niet genoemd. Ook in de zeventiende-eeuwse rekeningen wordt de kelder alleen indirect genoemd. Deze gewelfde ruimte had twee kelder-ramen aan de straatzijde, die dienden voor de lichtinval. In 1674 werden voor de twee kelderlichten acht nieuwe 'klammen' (diefijzers?) gemaakt, die samen 16 pond wegen. Uit een rekening van de smid uit 1676 blijkt dat de kelder binnenshuis toegankelijk was want hij herstelde de *gevrichten tot de kelderdeur* die met een schuifslot afsluitbaar was.

Figuur 67: Doorsnede C-D en aanzicht van de zuidgevel (Opname 1994-97). 1= dichtgezette schouw 2= doorgeefluik naar nr. 29 3= sporen van ingetande muur 4= dichtgezet raam 5= fundament van tussenwand 6= eerste kelderingang 7= fundament voor gasmotor 1913 8= sporen van tussenwand 9= afvoer van gasmotor in osendrop 10= nis 11= sleuf voor muurstijl 12= kaarsnis 13= rij tegels die duiden op herbouwfase 14= nis 15= dichtgezette schouw 16= sporen van tussenwand 17= balk (1913) ter vervanging van tussenmuur 18= nis 19= mogelijk restant van afvoergoot.

Figuur 68 & 69: Het kelderdak voor (links) en na (rechts) de opgraving met links de ingang aangelegd na de uitbreiding van de kelder in 1490-1495 .

In de kelder werden vier vloerniveaus of sporen daarvan aangetroffen. Het oudste vloerniveau dateert uit 1350-1425 (fase 2b) en is een vloer van vóór de aanleg van de kelder. De kelder was in eerste instantie niet voorzien van een stenen gewelf; de kelder werd aangelegd door een deel van het huis op te hogen en niet door een deel van het huis uit te graven.

Het vloerniveau van de eerste gebruiksfase van de kelder (1425-1475, fase 3) wordt gemarkeerd door een ophoginglaagje waarop een vloer werd aangelegd die buiten gebruik raakte door de brand van 1490.

De derde vloer, die over het brandpakket werd aangelegd, bestond uit een tegelvloer met tegels van het formaat 22.5 x 22.5 x 3 cm die ook werden gebruikt in een vloer in de voorruimte die dateert uit de negentiende eeuw (1890?).

Figuur 70: De kelderput nabij de dichtgezette ingang (foto E. Koreman).

Deze vloer werd gelegd na de aanleg van de waterput (302) naast de ingang van de trap. Het gaat van oorsprong om een waterput die was opgebouwd uit een houten bierton met daarop een bakstenen ring met een hoogte van 1.60 m. De vulling van de put is gelicht en bestond uit drie lagen. De oudste laag dateert uit het midden van de zeventiende eeuw toen het huis in gebruik was als herberg (fase 6). De vondst van een groot aantal houten stoppen, die waarschijnlijk werden weggegooid als een nieuw vat werd aangeslagen, wijst hierop.

In de waterput werden nog twee lagen aangetroffen die achtereenvolgens dateren uit het einde van de achttiende eeuw (1786?) en het einde van de negentiende eeuw (1890?). De twee afvallagen markeren waarschijnlijk tweemaal het einde van een bewoningsperiode, toen het huis werd opgeruimd.

In de noordoosthoek van de kelder is een tweede put aangetroffen die niet onderzocht werd, mede doordat het nieuwe gewelf uit 1913 erop is gefundeerd. De gebruikte baksteen wijst erop dat deze put gelijk met dan andere put is aangelegd in de zeventiende eeuw.

De vierde vloer in de kelder bestond uit baksteenbestrating en moet dateren van voor de verlaging van het gewelf in 1913 aangezien een deel van dit gewelf op deze vloer staat. Toen werd ook de kelderingang verplaatst. Het oude keldergat werd dichtgezet en in de aarden vulling (1054) vonden we een munt (2 1/2 cent) uit 1877.

Figuur 71 & 72: De dichtgezette kelderingang voor (links) en tijdens (rechts) de opgraving.

De kelder kent drie bouwfases. De eerste is de aanleg in fase 3 (1425-1475). Het gaat dan om een kelder van circa 3.5 x 4 m met een ingang in de zuidwesthoek. De kelder had een houten zoldering (vloer begane grond) en dus geen stenen gewelf. Na de stadsbrand van 1490 wordt de kelder uitgebreid en voorzien van een bakstenen gewelf en een nieuwe ingang in de noordwesthoek. De derde bouwphase vindt plaats in 1913 als het kelderdak circa 40 cm wordt verlaagd en er een nieuwe ingang wordt aangelegd in de noordgevel in de steeg.

De twee kelderlichten aan de oostzijde komen uit aan de straatzijde. Aan de buitenzijde is vastgesteld dat het noordelijk kelderlicht is verhoogd of uitgebroken; het zuidelijk kelderlicht lijkt zijn oorspronkelijke hoogte te hebben behouden.

3.3.2 De voorkamer, begane grond

In de boedelinventaris van 1678 werd deze ruimte aangeduid als ‘voorkamer’. Ze was ingericht met een bedstede, een linnenpers, een tafel met zes stoelen en een kapstok, een kast met veel tafellinnen (servetten); er bevond zich een haard met schouwkleed, enkele gedrukte boeken en aan de wanden hingen zeven schilderijen en een spiegel.

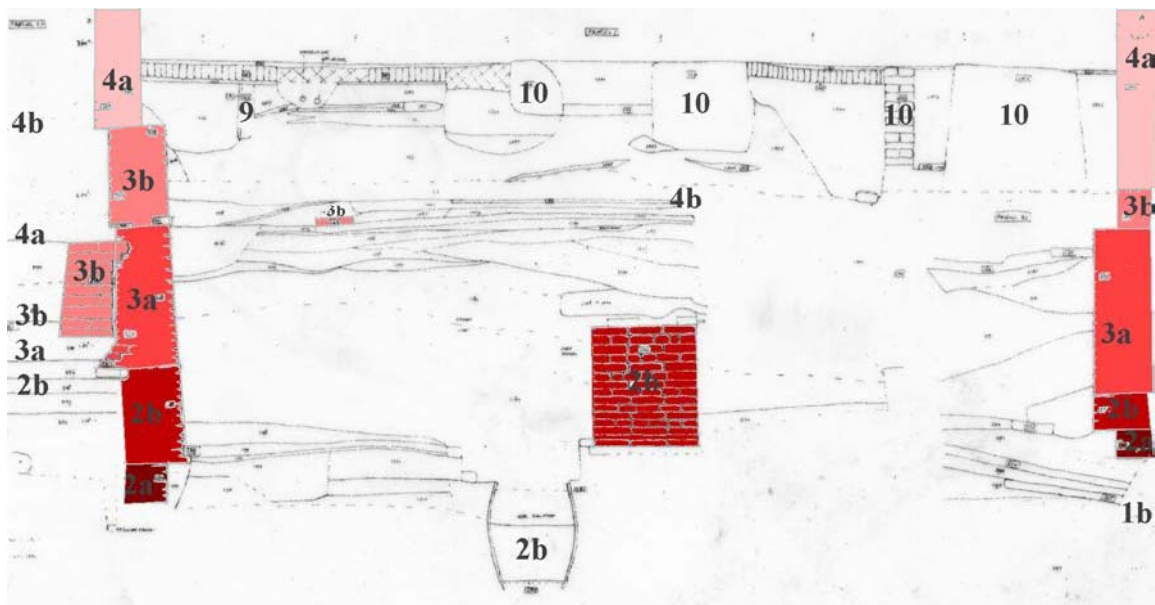
In de rekening van de glazenier uit 1676 lezen we: *noch inde groote kamer aende straet een staande glas verloot groot 8 voet (227.2 cm) daer toe gedaen 6 franse ruyten*. Via deze grote kamer moet ook een klein voorkamertje (*aen de straet*) bereikbaar zijn geweest. Dit kamertjes was een uitbouw van het huis aan de noordzijde en stond in feite op het erf en was bereikbaar via een doorgang in de noordgevel. Uit de rekening van de glazenier uit 1676 kan men afleiden dat er in de grote voorkamer een scheidingswand was tussen de binnenkeuken en de grote voorkamer; in de rekeningen is sprake van een ‘staande raam’ van 227.2 cm hoogte. Deze wand was voorzien van groene (franse) *ruyten*.

Zowel de grote voorkamer als het kleine kamertje aan de straat was voorzien van een eigen haardplaats. Het kleine kamertje was in 1678 ingericht met een tafel, vijf stoelen en een bank. Aan de wand hingen twee schilderijen en er bevond zich een *ticktack* bord voor de speellustigen. In de zomer van 1683 bevonden zich in het *kleyn kamerken aen de straet* enkele herberggasten zoals blijkt uit een notariële akte.¹⁵ Het kamertje maakte deel uit van de café-ruimte die verder bestond uit de grote voorkamer.

3.3.2.1 Het archeologisch profiel 1

In de voorkamer zijn bij archeologisch onderzoek in totaal negen vloeren, of de resten daarvan, aangetroffen. De oudste vloeren bestonden uit een leemlaag. Later legde men tegelvloeren en tenslotte in 1913 een baksteenbestrating aan.

We zullen hieronder het aangetroffen en gedocumenteerde profiel kort beschrijven; om een indruk te krijgen van de plaats waar dit profiel G-H moet worden geplaatst, kan verwezen worden naar figuur 2. Links en rechts ziet men in profiel 1 de noord- en zuidgevel van het huis. Rechts is tevens nog een profiel in de steeg (ooit het erf) doorgezet.

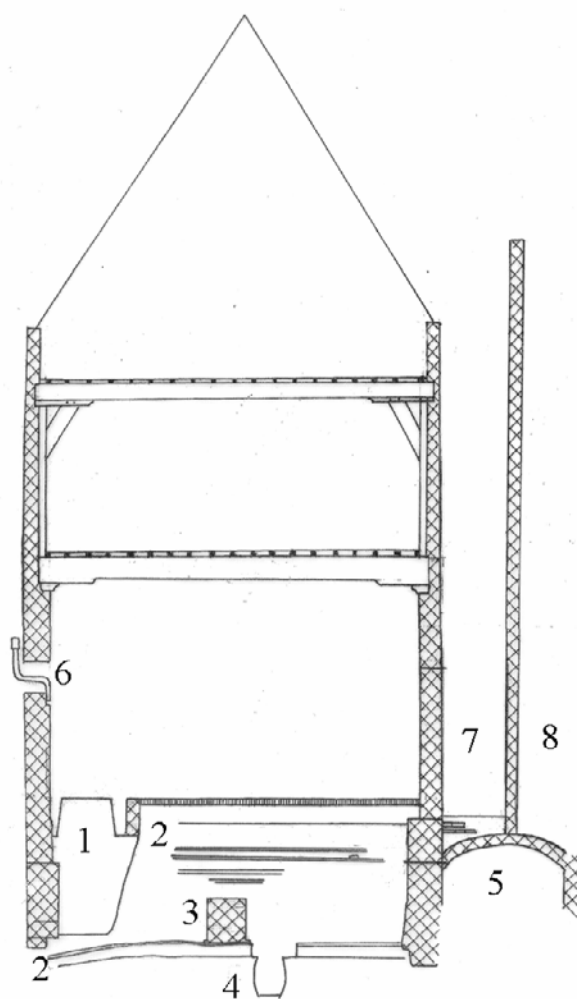

Figuur 73: Profiel 1 (G-H) met aangegeven de fasering van de noord- en zuidgevel (links en rechts) en de verschillende gebruiksniveaus op het erf (links) en in het huis (midden).

¹⁵ SAB N336 f.85v (14 oktober 1683).

Het profiel toont ons niet alleen de verschillende vloeren en ophogingen maar laat tevens zien hoe de fundering van het huis na elke herbouwfase (van het vakwerkhuis) op de reeds bestaande fundering werd gezet. Op die manier ontstaat een eigenaardig patroon waarbij de fundering groeit van smal (lichte houten constructie) naar breed (zware versteende constructie). In het midden is tevens een bakstenen poer te zien die gefunctioneerd heeft als fundering voor een standvink. Geheel onderin is rond 1400 een houten bierton uit fase 2b ingegraven die waarschijnlijk als opslag (van levende vis?) of als schrobpat is gediend.

Rechtsboven is het betonfundament te zien dat in 1913 (fase 10) werd aangelegd in verband met de plaatsing van een gasmotor. Het was voorschrift om te funderen op het schone gele zand, maar die zit hier vanwege de oude Markbedding zeer diep (meer dan 12 m. diep). Op dezelfde hoogte is ook een ander betonfundament te zien dat eveneens uit deze periode dateert. In de steeg is in de vijftiende eeuw een kleine steunbeer aangebracht die verzakkingen tegen moest gaan.

Figuur 74: Doorsnede H-G met een vereenvoudigd profiel van het huis bij waterkelder in steeg. Legenda: 1= betonfundament gasmotor 1913 2= verschillende vloeren 3= poer 4 houten tonput 5= waterkelder 6= afvoer gasmotor 7= steeg 8= Visserstraat 33 (Schaal 1:100).

Fase 1 (1250-1325)

Van fase 1 zijn twee vloeren aangetroffen. De oudste twee vloeren (1206/1232 en 1216/1196) dateren uit de periode 1250-1325. Het zijn lemen vloeren op respectievelijk 0.10 en 0.40 m + NAP en liggen daarmee drie meter onder het huidige straatniveau.¹⁶

De oudste vloer kon niet gekoppeld worden aan baksteenbouw en heeft waarschijnlijk behoord bij een houten huis. Op de jongste lemen vloer werd veel hout gevonden; een deel behoorde waarschijnlijk tot een fragment van een omgevallen (gesloopte) vakwerkwand. De jongste vloer kon alleen worden gekoppeld aan muurwerk in de noordwesthoek; daar bevond zich waarschijnlijk ook een ingang.

Fase 2 (1325-1425)

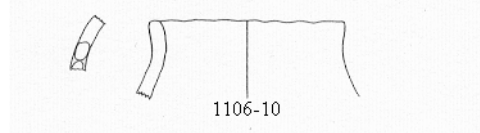
Rond 1325 werd het houten huis vervangen door een huis met een bakstenen fundering en daarop stond hoogstwaarschijnlijk een houten vakwerk huis.

De binnenruimte werd opgehoogd en de nieuwe lemen vloer werd aangelegd op 1.07 m + NAP. Deze vloer strekte zich uit over de gehele voorruimte. In deze vloer werden drie bakstenen poeren (of fragmenten daarvan) aangetroffen. Het lijkt er dan ook op dat het om een tweeschepig huis gaat. De poeren hebben verschillende afmetingen. De meest westelijke poer (249) meet 0.70 m x 0.90 m en kende een grootste hoogte van 0.85 m (bovenzijde 1.75 + NAP); de middelste poer (244) werd aangetroffen in de kelderfundering en kende een maximale hoogte van 25 cm (bovenzijde 1.06 + NAP) en was verzakt door de druk van de kelderfundering. In de voorgevel werd het restant van een derde poer in de vloer aangetroffen (325). Deze meet 0.55 m x 0.25 m (bovenzijde 1.70 + NAP).

Verder kunnen in de westgevel (huidige middenmuur) twee poeren worden herkend. Hierop is later het fundament van de schouw (fase 3) gezet. Het lijkt erop dat in fase 2 hier nog geen vuurplaats was, want vlakbij de meest westelijke poer bevond zich een houten tonput, waarschijnlijk gebruikt om levende vis te bewaren of om levensmiddelen koel te bewaren.

Fase 3 (1425-1475)

Kort na 1425 vond er een grote verbouwing plaats. Het huis werd uitgebreid naar het westen toe, er werd een waterkelder gebouwd en in de voorruimte werd een kelder aangelegd. Dit laatste gebeurde door de hele voorruimte - met uitzondering van de kelder - op te hogen met ruim een meter schoon zand. In dit zand zat ook een scherf van een handgevormde pot voorzien van vingertopversiering uit de ijzertijd. Dit wijst dat het zand afkomstig is van een prehistorische nederzettingplaats, mogelijk buiten Breda.

Figuur 75: Scherf van een handgevormde urn uit de ijzertijd afkomstig uit het ophogingspakket.

Verder werden in de noordgevel drie bakstenen poeren gebouwd die verzakkingen moesten tegengaan. Overigens werden de zijwanden (noord en zuid) pas in fase 4a (1475-1490) volledig in steen opgetrokken en waren het vóór die tijd waarschijnlijk vakwerkwanden. Op die ophoging werd een lemen vloer (1037) aangelegd; bij de schouw lag hier een stookvloer van tegels.

¹⁶ Mogelijk wijst een wit zand laagje (1210/1236) op -1.00 m ook nog op een (verwijderde) lemen vloer maar dit is onduidelijk.

Fase 4 (1475-1567)

In deze periode kunnen we spreken van het huis vóór de brand (1490) en van het huis ná de brand. Het huis van voor de brand had twee bakstenen zijgevels met in de zuidgevel een schouw en een venster en in de noordgevel een deuropening; verder kunnen we spreken van een bakstenen brandmuur (middenmuur) met een of twee schouwen. De lemen vloer van fase 3 werd opgehoogd en vervangen door een tegelvloer waarvan alleen nog een vlijlaag van mortel bewaard was gebleven. In die vlijlaag was op bepaalde plaatsen nog duidelijk de afdruk van rode en zwarte tegels zichtbaar.

Na de brand bleven de zijgevels grotendeels gehandhaafd; de voorgevel van vakwerk werd in baksteen opnieuw opgetrokken en de kelder werd uitgebreid, voorzien van een bakstenen gewelf en een nieuwe ingang. Bij die ingang werd tevens een spiltrap gebouwd die in 1676¹⁷ werd vervangen door een nieuwe en grotere trap. Waarschijnlijk is toen ook een stuk uit de moerbalk gezaagd of gehakt voor een grotere doorgang.

Figuur 76 & 77: De moerbalk beneden voor (links) waaruit een hap is gehaald voor de aanleg van de wenteltrap in 1676 en rechts de vlijlaag (met afdrukken van tegels) waarop de brandlaag van 1490 werd aangetroffen.

Fase 5 t/m 9 (1567-1900)

Gedurende deze periode veranderde het vloerniveau en de aankleding van de voorkamer ongetwijfeld maar in archeologisch en bouwhistorisch opzicht konden deze veranderingen niet of nauwelijks gedocumenteerd worden. In de negentiende eeuw, waarschijnlijk circa 1890, werd de (zeventiende- of achttiende-eeuwse) vloer vervangen door een nieuwe vloer. Daarbij werd een

¹⁷ Bijlage van de rekening van de Grote Kerk 10 oktober 1675 - 10 oktober 1676 (SAB III-8-121): *Den 16 julius heeft Daniel van Arendonck aengenomen van de heeren regenten van de Drie Moren den wenteltraep den arbeit met de materialen dat daer toe behoert daer voor bedongen* 50-0-0.

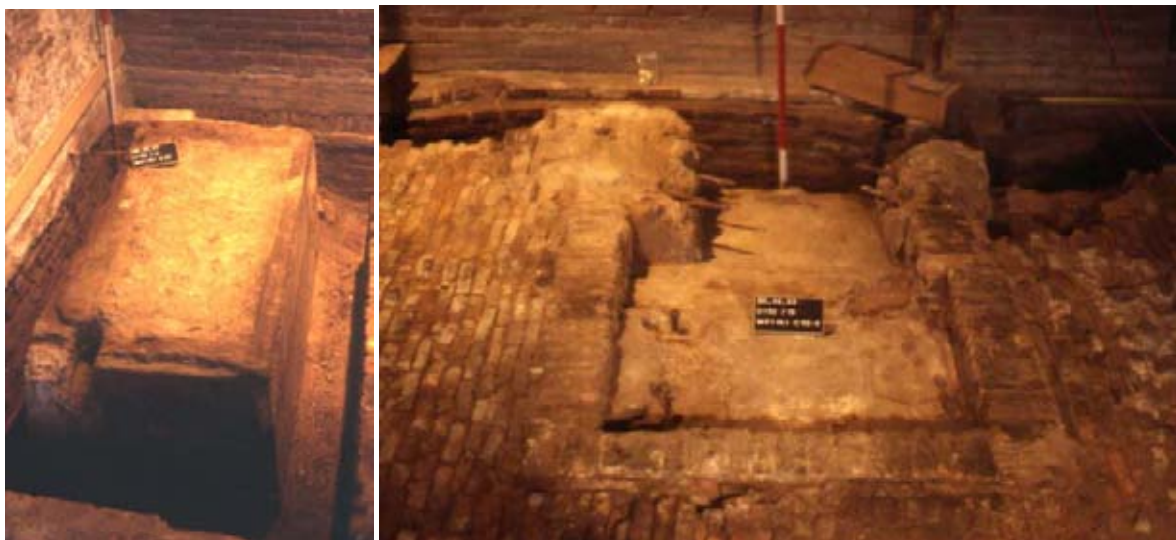
laag van circa 50 cm ‘omgezet’ tot op het brandpakket van 1490. Hierdoor ‘missen’ we alle vloeren uit de zestiende tot en met de achttiende eeuw.

Mogelijk dat men bij het verwijderen van de bestaande vloer ook de onderliggende egalisatielaag (vaak schoon zand) heeft verwijderd en vervolgens met puin heeft opgehoogd. Dat men met puin ophoogde kan te maken hebben met het feit dat het huis niet meer werd bewoond maar vanaf 1900 werd gebruikt als timmerbedrijf. De datering van die ophogingslaag kon gebeuren aan de hand van enkele leersnippers. De laatste bewoner, die in 1899 wegtrok, was namelijk de schoenmaker Jacobus Dolné.

Fase 10 (1900-1939)

In 1890 verdwenen de laatste bewoners uit het huis Visserstraat 31. Het waren Jacobus Dolné, zijn vrouw Johanna Verhaast en hun zeven kinderen waarvan de jongste zes jaar was. Het zou bijna 100 jaar duren voordat in 1983 het huis weer werd bewoond.

Het pand kwam in handen van Van der Velden die er een rolluikenfabriek in vestigde. Het timmerbedrijf holde het huis letterlijk uit. In 1913 namelijk werd het pand verbouwd tot rolluikenfabriek. De middenmuur werd gesloopt, evenals alle schouwen en een deel van de vloerconstructies. In de voorruimte werd een fundament voor een gasmotor gestort met een diepte van circa vier meter onder het vloerniveau.¹⁸ Het keldergewelf werd verlaagd, de kelderingang verplaatst en een deel van de voorgevel moest worden gesloopt om een groot vliegwiel binnen te krijgen. Verder werd ook de vloer verhoogd en voorzien van een baksteenbestrating met daarin allerlei goten en kleinere funderingen voor machines.

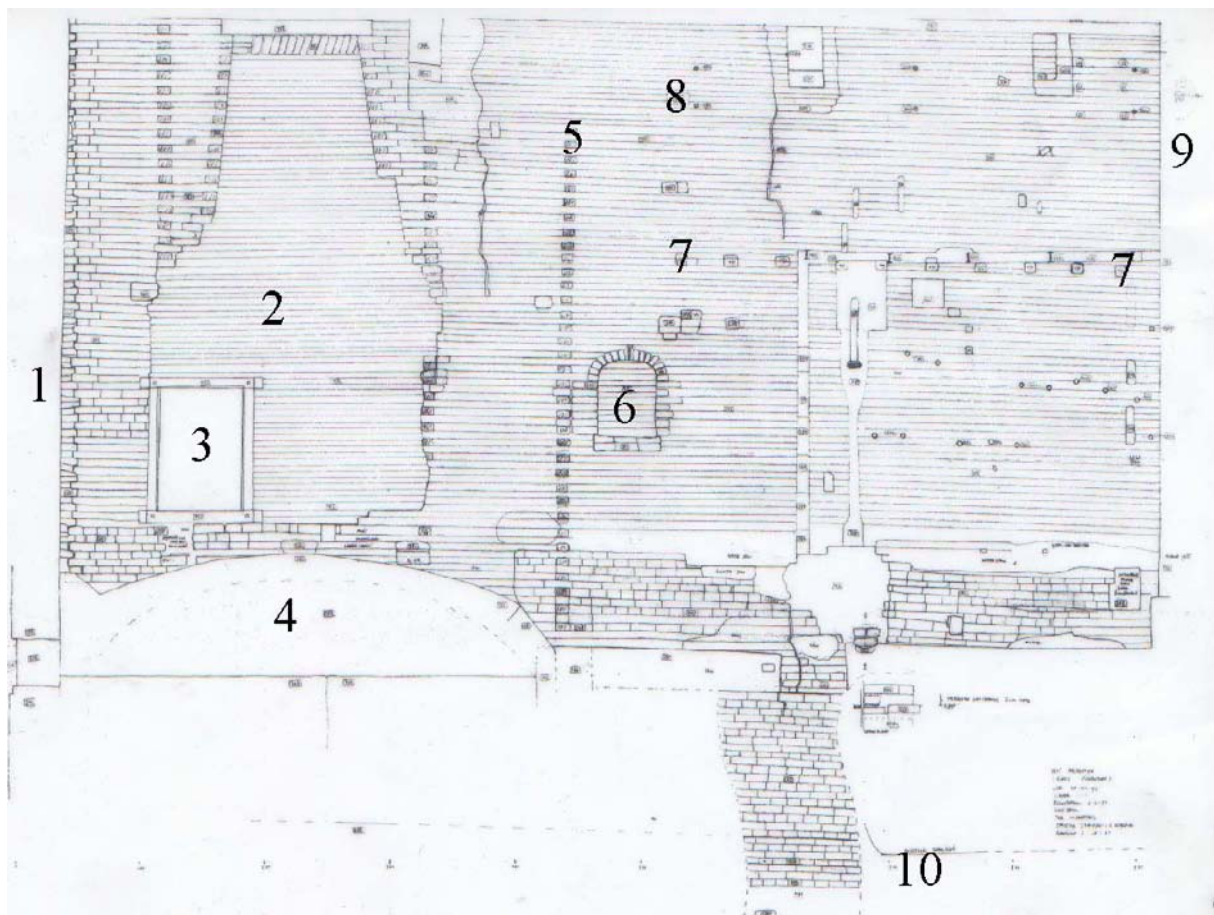

Figuur 78 & 79: Restanten van de rolluikenfabriek Van der Velden: een fundament van een gasmotor (links) en fundamente en een goot (rechts).

3.3.2.2 De zijwand (zuid)

De zuidwand is voor het grootste deel gebouwd in de vijftiende eeuw. In deze gevel is een klein venster aangebracht dat nu is dichtgezet. Waarschijnlijk is dit al gebeurd in de zestiende en in ieder geval in de zeventiende eeuw. Het venster zat op de begane grond en was voorzien van een ijzeren tralie die nog deels aanwezig is.

¹⁸ Het bovenste deel van het fundament is verwijderd door E. Koreman; het onderste deel heeft als voornaamste functie het muurwerk tegen verzakkingen te behoeden. Overigens was het fundament nog steeds waterpas maar bleek niet te zijn voldaan aan de bouwvergunning: funderen op de ongeroerde grond. Die is op deze plek echter niet of slechts op zeer grote diepte voorhanden!

Figuur 80: Aanzicht van de zuidwand (interieur) van de voorruimte. Legenda: 1: voorgevel 2: dichtgezette schouw 3: dichtgezette doorgang naar nr. 29 4: kelder 5: sporen van scheidingswand 6: dichtgezet raam 7/8: sporen van ingetande balken van hangkamer 9: middenmuur 10: onderzijde fundament gasmotor.

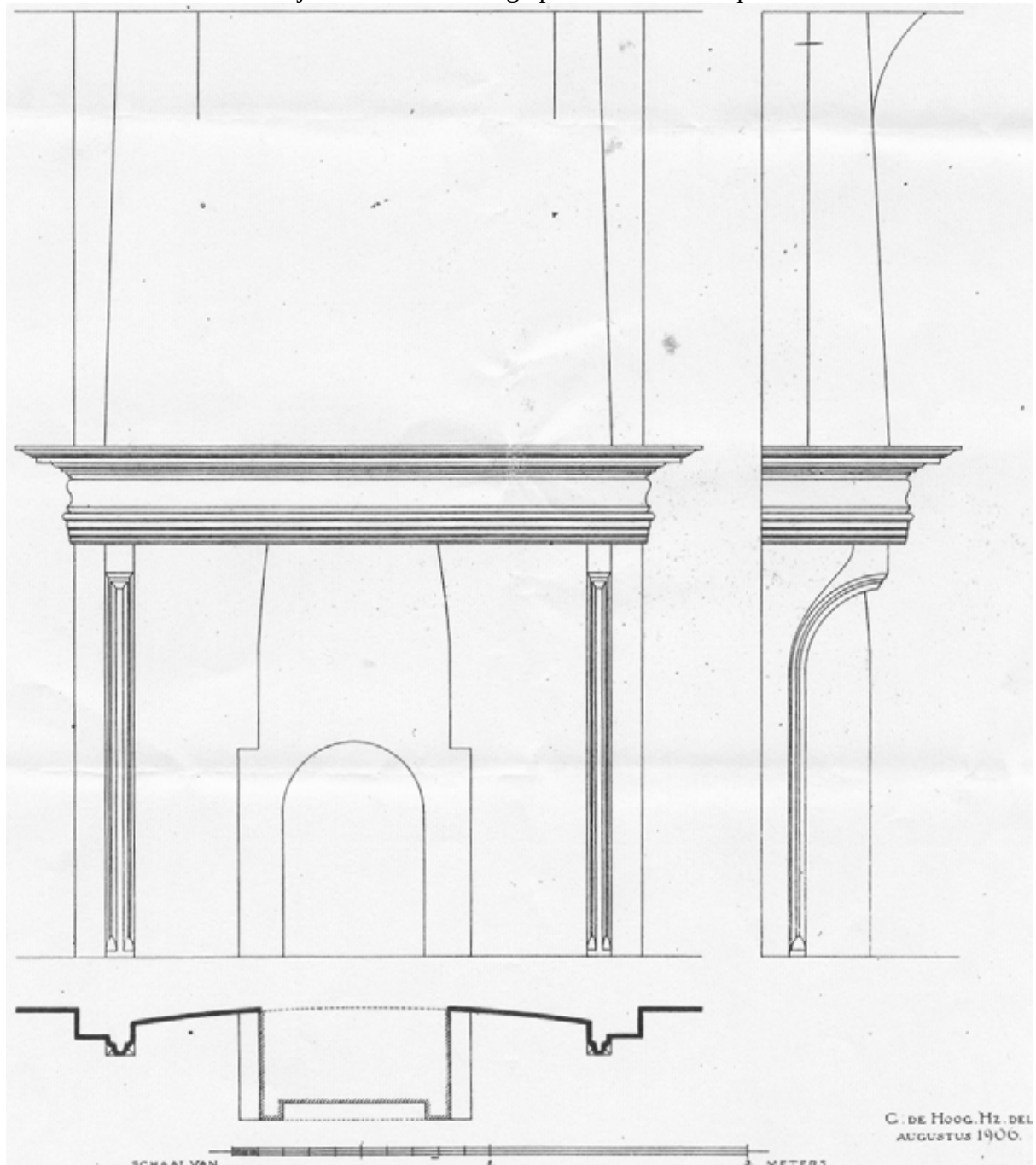
Deze wand was in de zuidoosthoek voorzien van een schouw. In augustus 1906 werd deze schouw opgetekend door C. de Hoog.¹⁹ Dit gebeurde waarschijnlijk in opdracht van J. Kalf die bezig was met de beschrijving van *De Monumenten van Geschiedenis en Kunst* in Breda. In 1913 werd de schouw gesloopt toen in het huis een rolluikenfabriek werd gevestigd. Toen werd ook het kelderdak verlaagd en de kelderingang verplaatst naar de steeg.

De intanding van de schouw is zichtbaar, het rookkanaal is in 1913 dichtgezet. De schouw die in 1906 werd opgetekend, dateerde hoogstwaarschijnlijk uit 1490, uit de herbouwfase na de brand. Deze schouw moet zijn voorafgegaan door een schouw die mogelijk iets breder was. De opgetekende schouw uit 1906 geeft verder aan dat het plafond ten tijde van de optekening circa 65 cm was verlaagd; de moerbalken waren dus waarschijnlijk niet zichtbaar in 1913.

Aan de oostzijde is duidelijk zichtbaar dat de voorwand later is ingetand in de zuidwand. Ten westen van de schouw is de intanding van een binnenmuur (248) zichtbaar. Deze intanding is tot op een hoogte van 7 m + NAP te volgen terwijl men zou verwachten dat deze binnenmuur tot tegen het plafond (8 m + NAP) doorgaat. Boven de 7 m + NAP zijn geen sporen van nieuw muurwerk (van ná de brand van 1490) zichtbaar. Deze binnenmuur is gelijk aan de keldermuur en dateert in de vijftiende eeuw. Wederom ten westen van deze afgekapte intanding bevindt zich het dichtgezette venster dat ooit het trapgat naar de kelder extra licht gaf. Ter hoogte van het venster zijn op regelmatige afstanden drie intandingen dichtgezet, die waarschijnlijk samenhangen met een binnenwand. De sporen van deze binnenwand (365/366) zijn nog

¹⁹ Archief RDMZ (Zeist), tekeningen nr. 9660; met dank aan A.Viersen.

zichtbaar op de kinderbalken. Deze binnenwand zal na de bakstenen binnenmuur (248) dateren, mogelijk in de zestiende of zeventiende eeuw. Deze binnenwand correspondeert met een veronderstelde binnenwand op de eerste verdieping, die wordt gemarkeerd door het ontbreken van een zestiende-eeuwse sjabloonbeschildering op een deel van het plafond aldaar.

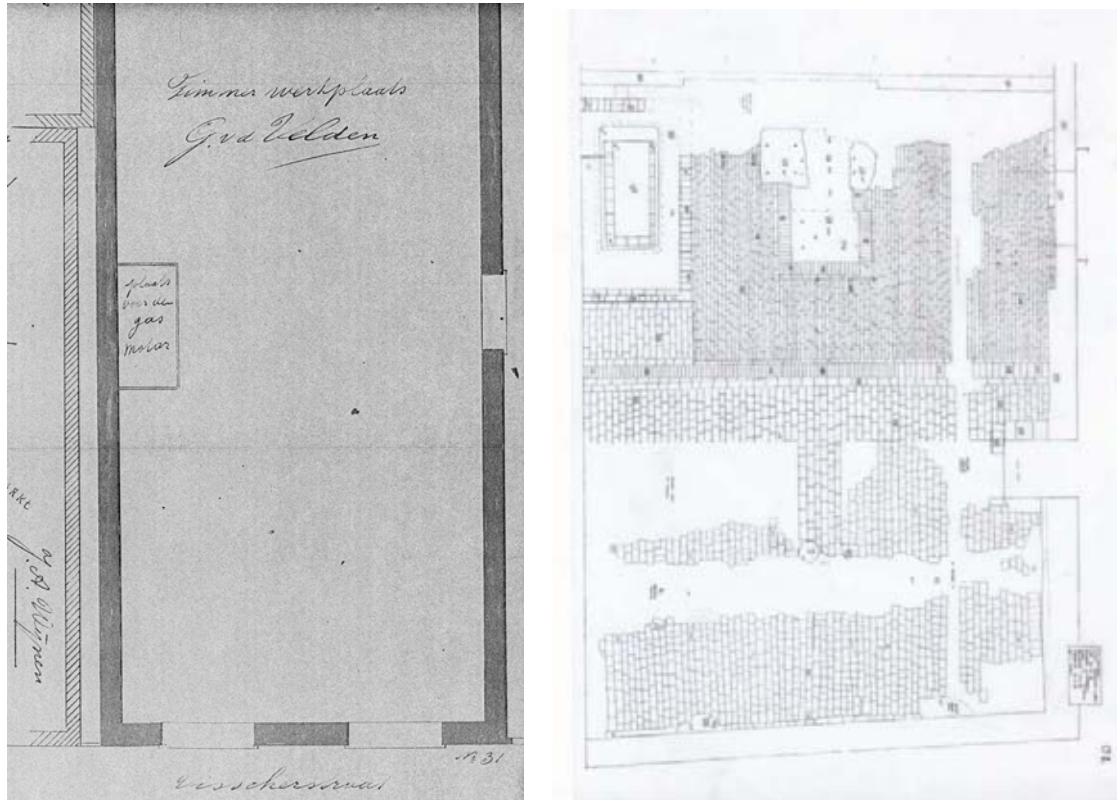
Figuur 81: Tekening van de schouw in de voorruimte begane grond, gesloopt in 1913 (Tekening G. de Hoog 1906).

Nog meer naar het westen start de rij van 10 dichtgezette inlaatgaten voor een insteek of hangkamer op 6 m + NAP met een diepte van 3.80 m. Deze insteek is blijkens de later aangebrachte inlaatgaten voor de balken niet uit de originele bouwfase van deze gevel.

Op ongeveer gelijke hoogte zijn verder nog de sporen van een kleine constructie rondom de gasmotor van 1913 zichtbaar. In de westelijke benedenhoek van deze wand zijn een groot aantal

houten pluggen gedocumenteerd. De afvoer van het gas van de motor gebeurde via een pijp die in de *osendrop* uitkwam; deze pijp is voor een deel nog aanwezig.

In de westelijke bovenhoek van deze wand is een dichtgezet inlaatgat zichtbaar (401/402). Hier werd in 1913 een lichte moerbalk ingelegd die draaglast van de vloer van de eerste verdieping, die eerst werd opgevangen door de middenmuur, constructief moest opvangen.

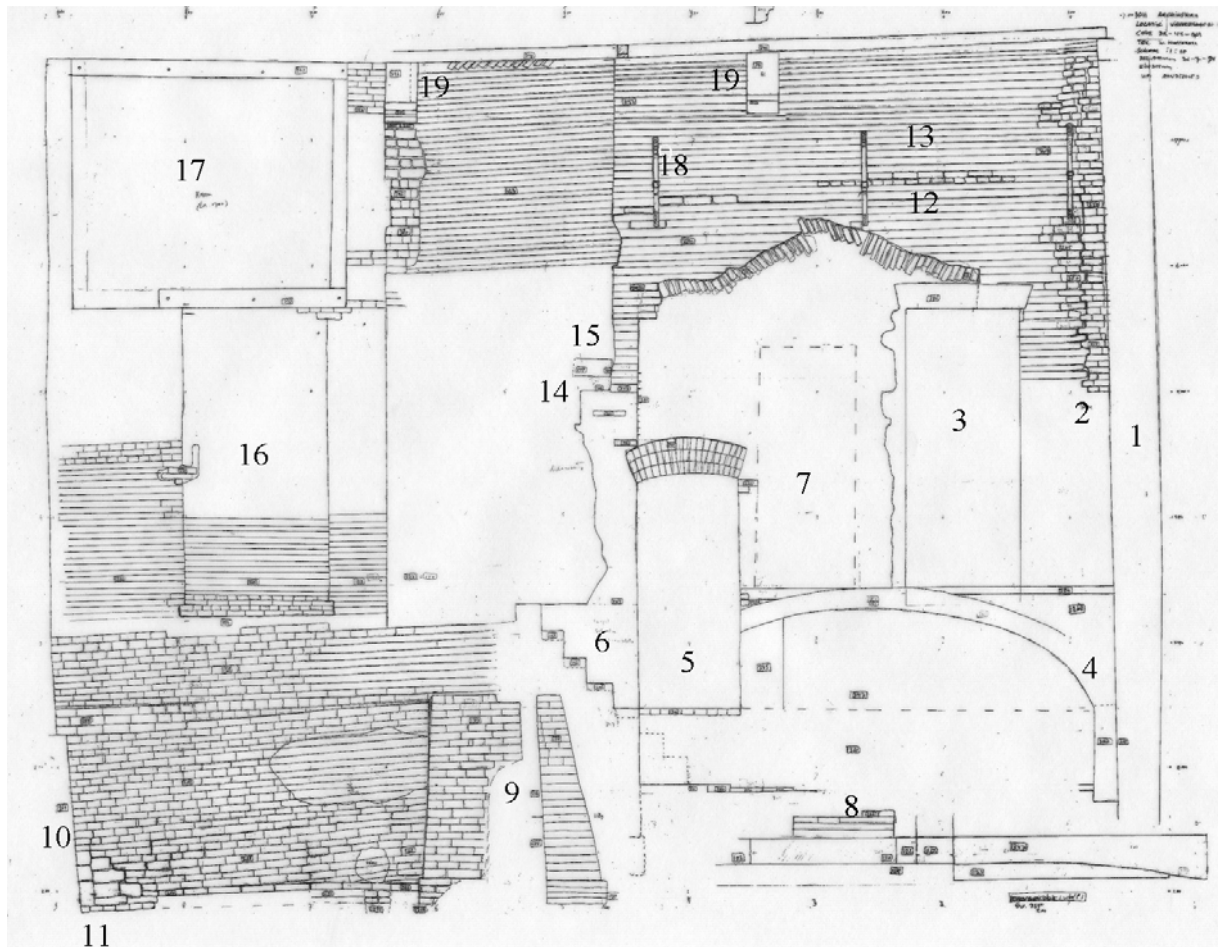

Figuur 82 & 83: Plattegrond van de voorruimte beneden in 1913 (rechts) en in 1994 (rechts). Het onderste deel is onderkelderd en het bovenste deel is voorzien van enkele fundamenten onder ander van een gasmotor.

3.3.2.3. De zijwand (noord)

Deze zijwand (noord) heeft een zeer complexe bouwgeschiedenis. De oudste fundamenten dateren uit de veertiende eeuw maar het eerste opgaande muurwerk wordt gedateerd in de periode 1470-1490. Kort na het zetten van deze zijwand moeten ook de twee steunberen aan de binnenzijde van deze muur zijn gezet. Een ervan werd bij de uitbreiding van de kelder in 1490 afgetopt.

In 1490 brandt het huis af en stort ook de noordgevel voor een groot deel in. De muur bleef nog tot 2.50 m boven het huidige straatniveau bewaard en hierop werd verder gebouwd. In het middendeel was een stuk muurwerk aangepast aan de wenteltrap die hier een lichte uitsparing in de muur tot gevolg had. Die uitsparing is later dichtgezet middels een klampmuur. In dit middendeel zijn nog twee treden van een zeventiende-eeuwse wenteltrap in de muur zichtbaar. Overigens was hier in 1490 al een nieuwe keldertrap aangelegd. In 1913 werd de keldertrap verlegd en was deze toegankelijk vanuit de steeg. De meest oostelijke doorgang in de noorgevel is nog steeds in gebruik en is de jongste in aanleg (gemaakt na 1948). Drie muurankers hangen samen met een vloer van een kamer die boven de steeg is gebouwd, waarschijnlijk in de periode dat het buurpand in handen was van één eigenaar, dus tot 1786.

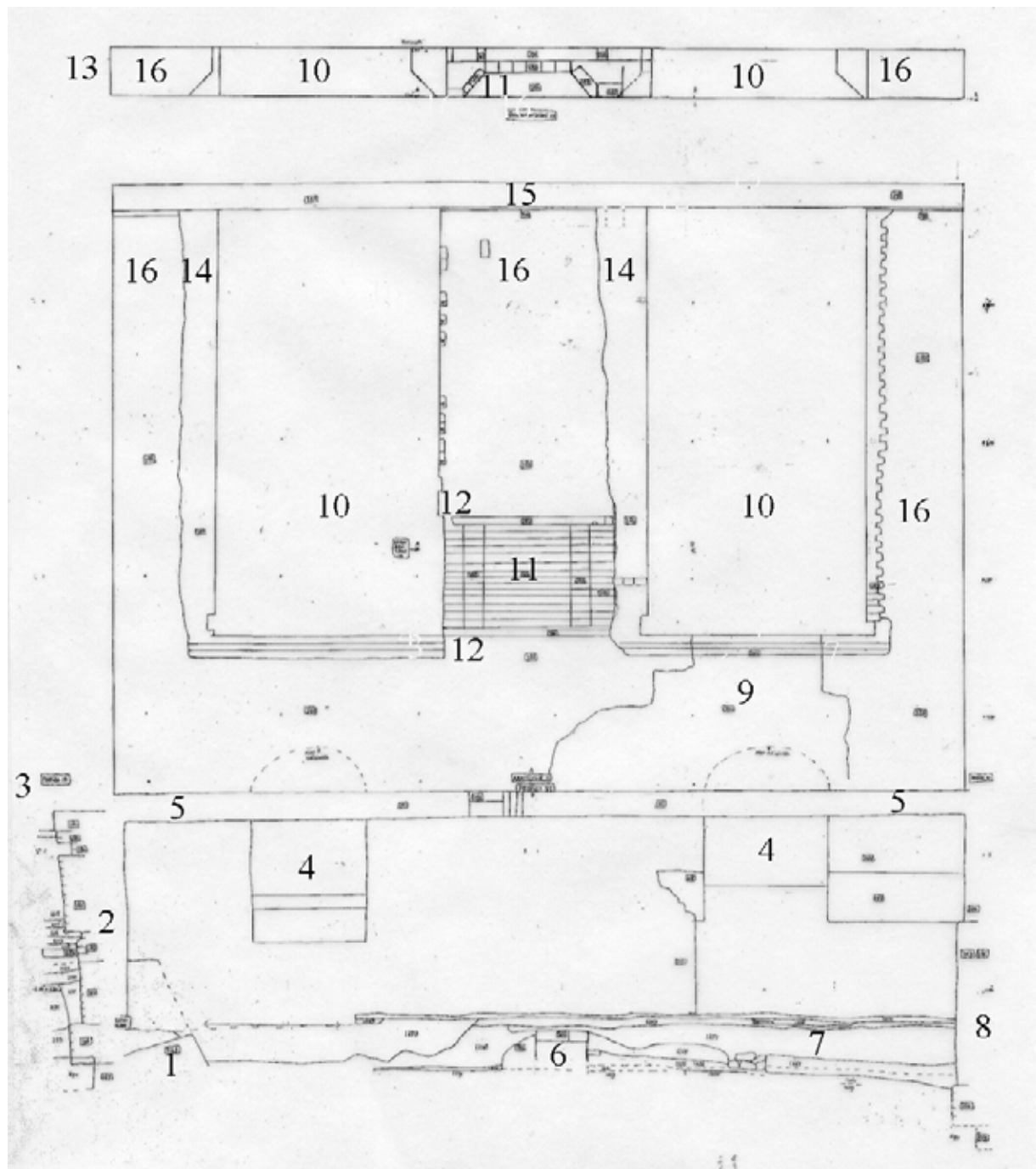

Figuur 84: Aanzicht van de noordgevel in de voorruimte. Legenda: 1= voorgevel 2= intanding van voorgevel in zijgevel 3= deuropening 4= keldergewelf uit 1913 5= kelderingang uit 1913 nu dichtgezet 6= kelderingang uit 1490 7= doorgang naar 'voorkamer aan de straat' in 1913 dichtgezet 8= steunbeer 9= steunbeer (ook zijaanzicht) 10= middenmuur 11= sporen van traptreden 12= muurwerk van voor 1490 13= muurwerk herbouwfase 1490-1495 14= sporen van traptreden wenteltrap 15= houten balk 15 cm diep in muur 16= dichtgezette deuropening 17= raam 18= muurankers van 'voorkamer aan de straat' 19= moerbalk.

3.3.2.4 De voorwand (oost)

In deze wand zijn nu twee grote ramen zichtbaar met daartussen een nis, die aan de boven- en onderzijde wordt begrensd door een houten balk en aan de zijkanten een schuine kant heeft. Die schuine gemetselde kant is bovendien ook nog zichtbaar aan de zijde van zuidelijke (rechter) raam.

Aan de hand van dit patroon kan de gevelindeling wat betreft de onderramen van de gevel van kort na 1490 worden gereconstrueerd. De ramen waren waarschijnlijk veel lager. De breedte van de twee buitenste ramen bedroeg 1.45 m en het middelste raam was 0.60 m breed en tenminste 90 cm hoog. Rond 1700 werden deze ramen (of jongere opvolgers) vervangen door de tegenwoordige ramen. Daarvoor moest het raamgat worden vergroot. Tegelijkertijd moet ook de buitengevel opnieuw zijn aangepast want aan de buitenzijde is nauwelijks iets te zien van het dichtgezette raam of van de uitgebroken raamgaten. In 1913 werd in verband met het plaatsen van een groot vliegwiel een deel van de voorgevel tijdelijk uitgebroken. Dit gebeurde onder het zuidelijke raam in de voorgevel.

Figuur 85: Aanzicht van de voorwand of voorgevel aan de binnenzijde. Legenda: 1= steunbeer ca. 1450 2= doorsnede muurwerk steeg-kelder 3= steeg 4= keldergat 5= keldergewelf 1913 6= muurwerk kelder voor 1490 7= brandlaag 1490 8= zuidoostgevel ca. 1450 9= dichtgezet gat in voorgevel (ivm. vliegwielen) 10= raam 11= nis 12= houten balk nis 13= bovenaanzicht voorgevel (thv. nis) 14= nieuw muurwerk ivm. nieuwe ramen 15= strijkbalk 16= muurwerk 1490.

3.3.2.4.1 De reconstructie van de ramen (door Eloi Koreman)

De ramen in de voorgevel (oost) zijn vernieuwd in het begin van de achttiende eeuw. Voor die tijd zaten er waarschijnlijk kruiskozijs en aan de binnenzijde was het muurwerk links en rechts van de ramen afgeschuind. Tussen de twee ramen zat een nis (nu nog aanwezig) waarin waarschijnlijk ook nog een raam of een luik naar buiten toe heeft gezeten. Dit valt af te leiden aan enkele triklezoortjes aan de buitenzijde.

Voor de nieuwe ramen moest een grotere opening worden gemaakt. Men koos voor een opmerkelijk type raam, een zogenaamd overgangstype dat niet veel voorkomt: een schuifraam met een vast kalf. Het vaste kalf is er in de negentiende eeuw uitgehaald toen de ramen werden gemoderniseerd. Toen zijn in de staande kozijnen sleuven gemaakt waarin gewichten werden gehangen. Uit een gat dat was geboord in verband met het vaste kalf kon worden opgemaakt dat dit kalf reeds voor deze aanpassing aanwezig was. Verder is uit sporen in het hout duidelijk geworden dat het bovendee van de ramen was voorzien van glas-in-lood.

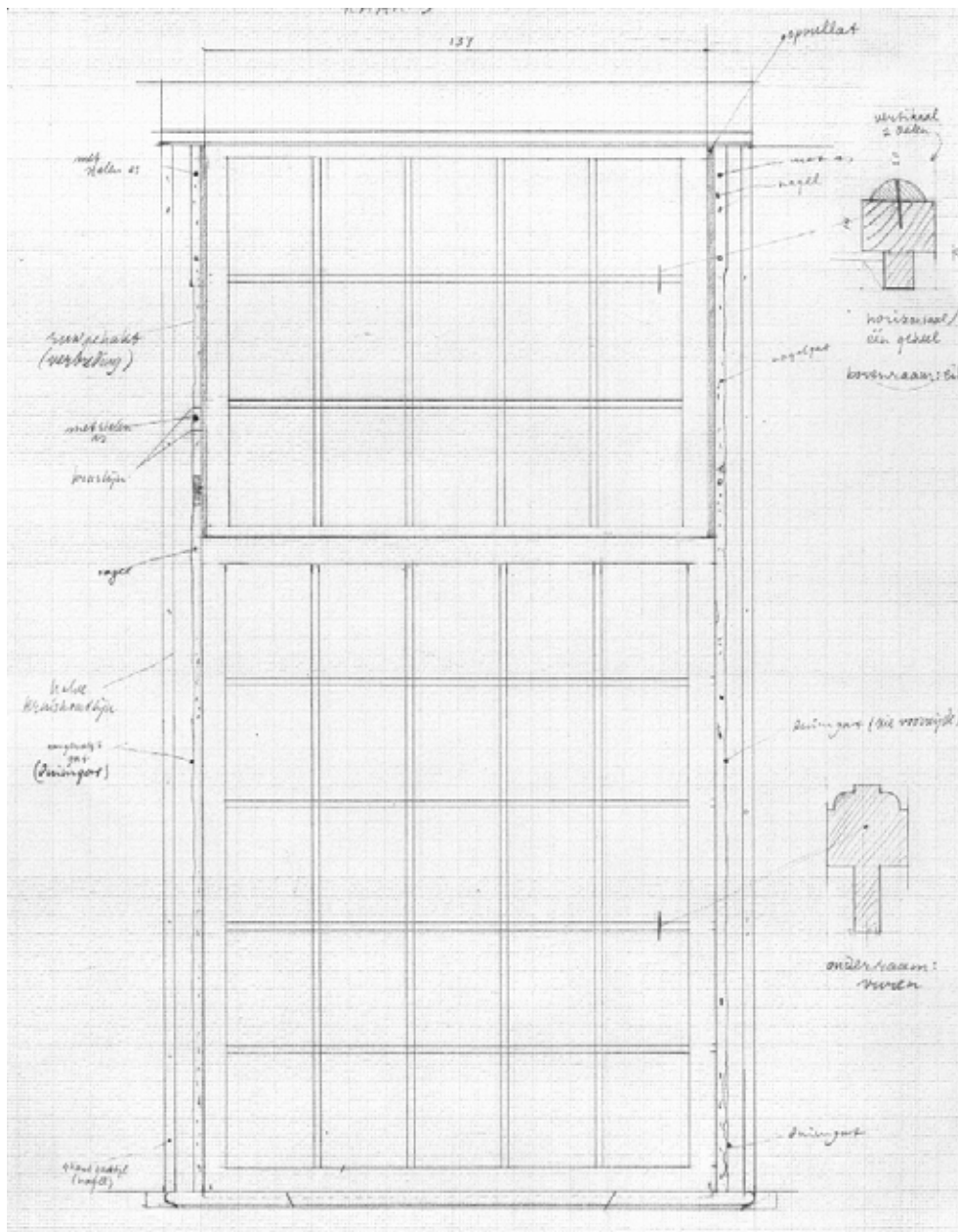

Figuur 86: Foto van de bovenzijde van het raam (ca. 1700-1750) in de voorgevel met in het kozijn het spoor van het kalf en de gaten in het kozijn wijzen op ijzeren roeden van het glas-in-lood raam.

Tijdens de restauratie van De Drie Moren zijn ook de schuifvensters op de begane grond aan de voorzijde van De Drie Moren bouwhistorisch onderzocht. De resultaten van dit onderzoek hebben de wijze van herstel bepaald.

Op het oog betrof het twee negentiende-eeuwse schuifvensters, dagmaat 160 x 311cm met een vast bovenraam, 5 ruiten breed en 3 ruiten lang, en een schuifraam van 25 staande ruiten. De

schuiframen waren recent vernieuwd in grenenhout. De bovenramen waren ouder. Ze waren uitgevoerd in eikenhout en erg bouwvallig.

Figuur 87 & 88: Opmetingstekeningen van het schuifraam in de voorgevel, gezien van binnenuit (schaal 1:20) en de profielen van de roeden (schaal 1:2)(tekening E. Koreman).

Het kozijnhout was aan de buitenzijde ter plaatse van de stijlen en de bovendorpel op de hoek voorzien van een kraalprofiel. De dagkanten van het kozijnhout bevatten geen sponningen of andere sporen. De onderdorpel liep naar buiten schuin af. De linker onderdorpel (van buitenaf gezien) had twee zaagsneden waartussen een wigvormig deel van de onderdorpel vernieuwd was (circa 85 cm). In het verlengde van deze sneden was ook het metselwerk verstoord. Hoogstwaarschijnlijk betrof dit een ingreep om een groot voorwerp het huis binnen te krijgen, waarschijnlijk het vliegwiel van de gasmotor ten behoeve van de rolluikenfabriek. Bij het rechter raam was de onderdorpel geheel vervangen door een meranti dorpel.

De beleglatten die de contragewichten en de sleuven ten behoeve van deze gewichten aan het oog onttrekken worden verwijderd. Deze latten zijn bevestigd met draadnagels. Onder deze

[illegible]

Het schuifraam en het bovenlicht worden verwijderd. Aan een doorlopend scheurtje in het verfwerk langs de kraal aan de voorzijde van het kozijn bleek dat de kraalafwerking, middels een lat met kraal getimmerd tegen de dagkant van het kozijn, later aan het kozijn was toegevoegd. Na verwijdering van deze ‘kraallatten’, die met vierkante nagels bevestigd waren, en verwijdering van de verf aan de voorzijde van het kozijn (wit, beige, licht beige en ivoorwit als onderste laag) bleek uit een aantal sporen die in het zicht kwamen, dat dit negentiende-eeuwse venster een modernisering betrof van een ouder venster. Aan de

dagkanten van de stijlen, die van grenenhout zijn, waren de volgende sporen te zien (zie figuur 89 & 90).

Halverwege de stijl is het spoor van een kalf met een sponning aan de onderzijde te zien. Dit sponningspoor sluit aan op een verfspoor van 35 mm breed dat loopt van onderzijde kalf tot aan de onderdorpel. Het betreft de dagkant van een sponning. De aanslag van deze sponning was wegehakt. Op de helft van de stijl, ter plaatse van het kalf is een rechthoekig gat te zien is (4 x 10 cm) waarin zich een afgehakte pen bevindt. Deze pen is van grenenhout, gaat door de stijl en steekt 7 cm in het metselwerk. In dit 'oor' bevindt zich een grenen deuvel (10cm lang) waarmee het kozijn werd 'opgewigd'.

Het spoor van het kalf laat ook zien dat het kalf niet de volledige breedte van de stijl besloeg. Op circa 6 cm voor de achterzijde van de stijl stopt het kalf. Dit duidt erop dat het venster van oorsprong een schuifraam had dat achterlangs het kalf omhoog schoof.

Boven het kalf is de stijl in zijn geheel behakt op de eerste 4 mm na. Deze strook van 4 mm, grenzend aan de buitenhoek van het kozijn, is ook geverfd. Ook zijn er, per stijl, een zestal vierkante gaten te zien (12 x 12 mm). De diepte van deze gaten variëren van 11 tot 17 mm. Op de bodem van het vierkante gat is soms het boorgat (doorsnede 10 mm) afleesbaar. Ook was er in sommige gaten roestafzetting te zien. De 'hart-op-hart'-maat tussen de gaten was gemiddeld 197 mm (waarneming: 29 augustus 1998).

Ook zijn er diverse rechthoekige gaten (circa 16 x 80 mm) zichtbaar die doorlopen tot in de inkassingen ten behoeve van de raamgewichten. In sommige daarvan bevond zich nog een katrol. De hartlijn van deze gaten bevindt zich op vier cm van de achterzijde van de stijl. Meerdere gaten waren dichtgemaakt met hout ('versteld').

De bovendorpel is van eikenhout. Aan de dagkant van de bovendorpel was een ruwgehakte sponning (110 x 28 mm) te zien. De eerste 4 mm van deze ruwe sponning zijn onbehakt en geverfd. Deze sponning bevatte de 'kraallat'. De diepte (28mm) van deze sponning sloot aan bij het profiel van de bovendorpel dat 'gecontramald' in de dagkant van de stijl te zien was. Ook is in de dagkant ter plaatse van de weggehakte bovendorpel een zaagsnede te zien (2 x 14 mm). Indien in het verlengde van deze zaagsnede een lijn over de stijl wordt getrokken dan loopt deze lijn precies voorlangs de zes vierkante 12x 12 mm-gaten.

Al deze sporen wijzen erop dat de bovendorpel over zijn hele lengte aan de voorzijde een profiel had. Aangezien de onbehakte 4mm ook op de dagkant van de stijl waarneembaar was kan geconcludeerd worden dat ook daar deze profilering aanwezig was. Ook het contramallen van de stijl ten behoeve van de profielen van de bovendorpel duidt hierop. De zaagsnede (2 x 14 mm) en de vierkante gaten in de dagkant wijzen op een bovenlicht met het glas rechtstreeks in het kozijn bevestigd door een zestal ijzeren bindroedes. Dit bovenlicht eindigt in een kalf. Ook de profilering eindigt op dit kalf aangezien onder het kalf een onbehakte sponningbreedte van 35 mm is af te lezen. Bovendien had de 'kraallat' boven het kalf een extra opvullat van 8 mm dik (60mm breed). Dit is het verschil tussen het (weggehakte) profiel (diepte 28mm) van het bovenlicht en de (weggehakte) sponning (20mm) van het onderraam.

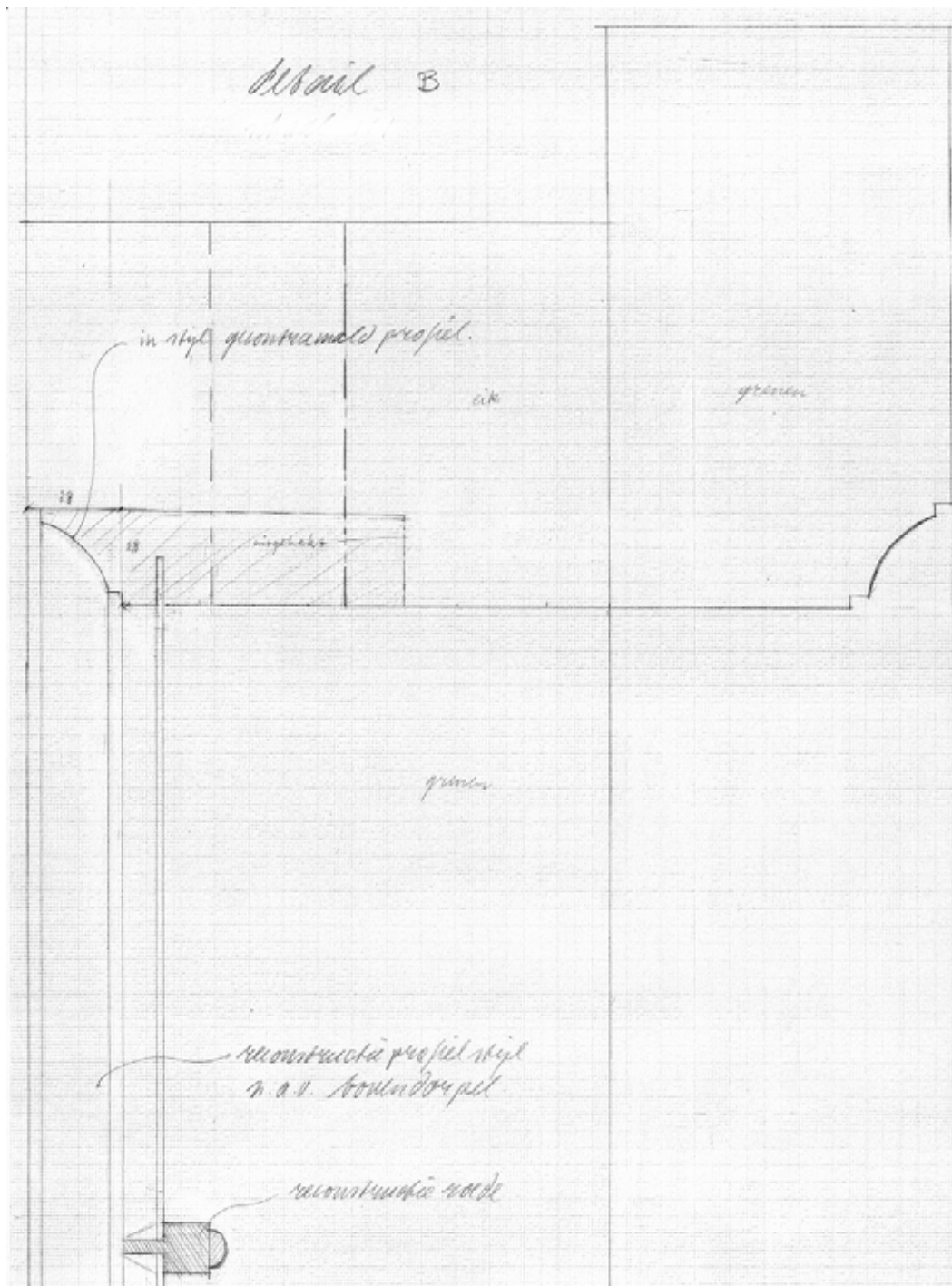
De bovendorpel heeft in het midden geen pengat. We moeten veronderstellen dat het oorspronkelijk venster een groot bovenlicht zonder middenstijl bevatte.

Aan de voorzijde van de stijlen waren ter plaatse van het kalf, na verwijdering van de verf, verkleuringen te zien. Deze verkleuringen zijn op kalkpapier overgenomen. Uit deze tekeningen is het profiel van de voorzijde van het kalf gereconstrueerd. Aangenomen werd dat het profiel van het kalf haaks werd omgezet op het punt waar het kalf eindigt op de voorzijde van de stijl; dit is aangetoond via verfsporen op het raam.

Aan de voorzijde van de stijlen waren aan de onderkant op regelmatige afstanden per stijl steeds twee rechthoekige dichtzettingen met hout te zien. Na verwijdering van deze blokjes was een diep vierkant gat zichtbaar waarbij in een gat nog een wigvormig stuk metaal werd

aangetroffen. Het was duidelijk dat dit het overblijfsel van een 'duim' betrof. Dit stuk was geborgd vanuit de dagkant met een ijzeren rondgesmede pin.

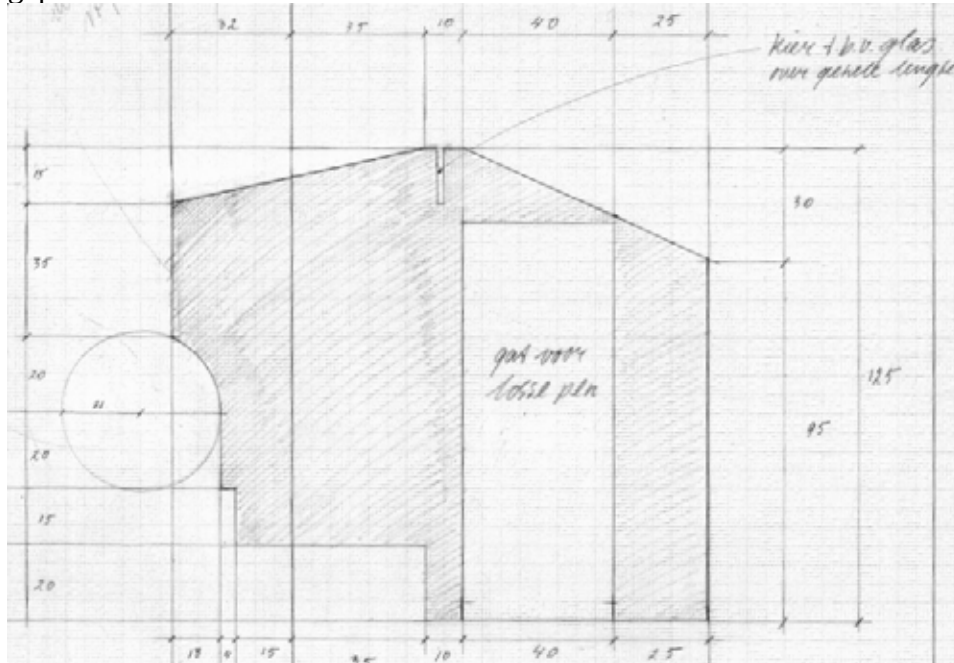
Ook werd tijdens de restauratie de twee oorspronkelijke delen van de onderdorpel van de stijlen verwijderd. In deze delen werd de sleuf waar het schuifraam invalt teruggevonden in de neut of het oor van de onderdorpel dat voorbij de stijl in het metselwerk steekt. Tussen de stijlen is deze sponning ten tijde van de negentiende-eeuwse modernisering weggehakt en vermaakt tot een schuin afwaterend vlak.

Figuur 91: Reconstructie van de bovendorpel van het schuifraam (schaal 1:2) (tekening E. Koreman).

De aangetroffen sporen van duimen, maar vooral de resten van een geschaafde sponning aan de voorzijde van de stijl en het spoor van een sponning aan onderzijde van het kalf geven aan

dat het venster van oorsprong zowel voorzien moet zijn van luiken. De sponning aangetroffen in de neut van de onderdorpel en de vorm van het kalf duiden op een venster dat van oorsprong een schuifraam had. Bovendien had dit schuifvenster een vast bovenlicht, waarbij het glas rechtstreeks in het kozijn was geplaatst in een geprofileerde lijst met zes bindroedes aan de binnenzijde van het glas. Tussen dit bovenlicht en de luiken bevond zich een geprofileerd kalf.

Figuur 92: Reconstructie van het originele kalf van het schuifraam (schaal 1:2) (tekening E. Koreman).

De reconstructie

In de dagkant van de stijl, ter plaatse van de bovendorpel, was het oorspronkelijk profiel van de bovendorpel en de stijl (boven het kalf) af te lezen. De totale breedte van dit profiel bedraagt 28 mm. De ruwgehakte dagmaat bedraagt 1416 mm. De oorspronkelijke dagmaat, met aan weerszijde de profielen aan de stijlen toegevoegd is dan $1416 - (2 \times 28) = 1360$ mm. De dagmaat van de sponning van de luiken is te meten en bedraagt 1400 mm.

Hieruit volgt dat de sponningdiepte van de luiken 20 mm was (nl. $1400 \text{ min } 2 \times 20 = 1360$). Deze sponning ging haaks om in het kalf en de onderdorpel. Dit kalf krijgt zijn profiel aan de voorzijde vanuit de reconstructie van de verkleuringen aan de voorzijde van de stijlen ter plaatse van het kalf. Het schuin aflopen van de bovenkant van het kalf is af te lezen in de dagkant van de stijl.

Al tekenend hervind ik de bouwtekening die de timmerman gehad moet hebben alvorens hij met de vensters begon. Het balkhout van 5 bij 7 duim omvat twee vensteropeningen van 136 cm in het vierkant. Zo eenvoudig was het.

Na de reconstructietekening van de onderdorpel en het kalf zijn deze twee maal in eikenhout (en niet in grenenhout) gemaakt. De afgehakte pennen van het oude kalf werden door een zaagsnede tussen muur en stijl verlost van de deuvel. De oude pennen konden nu via het gat in de stijl worden verwijderd. Het nieuwe kalf had aan een zijde een vaste pen en aan de andere zijde een gat voor een losse pen. De losse pen werd in het gat in de stijl geschoven en wel zover dat deze pen ook gedeeltelijk de muur instak. De tegenoverliggende stijl werd licht getordeerd zodat de vaste pen van het nieuwe kalf gestoken kon worden in het gat van de stijl.

Het kalf werd in de juiste positie tussen de stijlen gebracht en de losse pen werd in het kalf geschoven en vastgelijmd.

Het metselwerk onder het venster dat ook vernieuwd moest worden is weggehakt. Hierdoor konden, na het terugslaan van de deuvel, de resten van de oude onderdorpel verwijderd worden en de nieuwe gereconstrueerde onderdorpel eraan geschoven worden en met deuvels worden vastgepend. Het deuvelgat van de nieuwe onderdorpel ligt iets lager dan het deuvelgat in de pen van de stijl. Daardoor wringt de deuvel de onderdorpel vast aan de stijl.

Naar aanleiding van de reconstructietekening zijn er profiellatten gemaakt die in de ruwgehakte sponningen van het bovenraam passen. De lat in de bovendorpel is van eikenhout, die van de stijlen zijn van grenen.

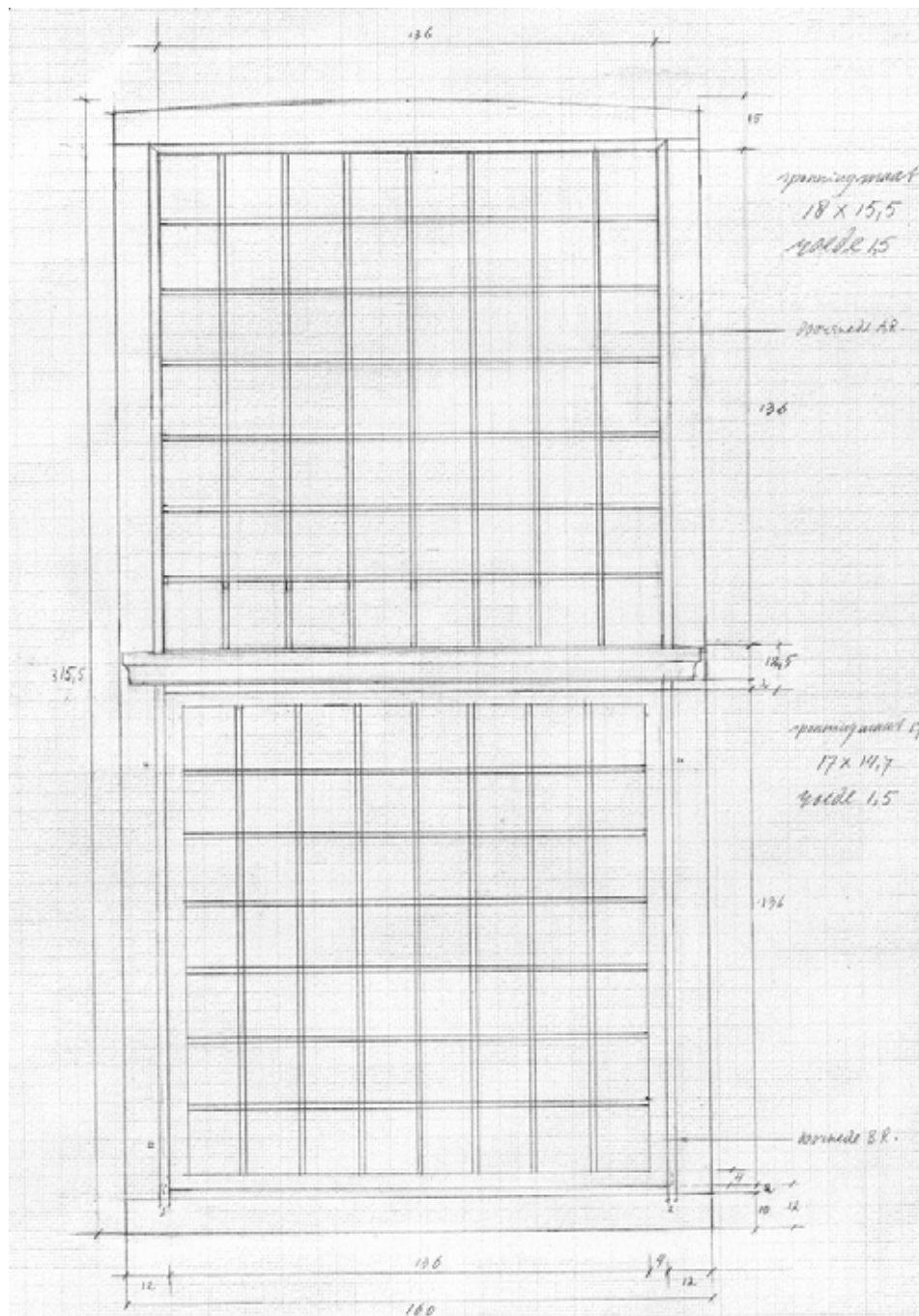
Door smid Rombouts in Buurmalsen zijn een twaalfstal bindroedes (12 x 12) gemaakt. Deze worden in de profiellatten gezet en zo in de sponning gelijmd. Oorspronkelijk moeten deze bindroedes tegelijk met het in elkaar zetten van het venster zijn aangebracht. De kier ten behoeve van het glas hebben we dieper ingezaagd zodat de profiellatten uit twee delen bestaan. Het deel aan de binnenzijde van het glas wordt in het venster vastgelijmd. Het deel aan de buitenzijde van het glas wordt, na plaatsing van het glas in lood, als een geprofileerde sponninglat bevestigd. Deze latten bevinden zich aan de stijlen en de bovendorpel. Het kalf heeft enkel een glaskier waar we het glas-in-loodraam in lieten zakken. In het oorspronkelijke venster waren deze profielen vaste onderdelen van het venster, anders had men deze profielen er niet uit hoeven hakken tijdens de modernisering van het venster. Hoe men toentertijd het glas in de daarvoor bedoelde glaskier heeft gekregen is een vraag.

Bij de maatverhouding van de ruitjes in het nieuwe glas-in-loodraam was een maat gegeven door de gaten ten behoeve van de bindroedes.

Dit kwam neer op zeven horizontale rijen met ruitjes. Omdat de dagmaat van de raamgaten twee maal een exact vierkant vormden (136 x 136 cm) was het goed denkbaar dat ook de ruitjes vierkant waren. Maar vreemd genoeg oogt een vierkant ruitje als 'liggend' en dat ziet er sloom uit in een venster dat, door de twee vierkanten op elkaar, als 'staand' oogt. Daarom is gekozen voor 'staande' ruitjes door te kiezen voor acht verticale banen.

Voor het schuifraam waar ik geen oorspronkelijke sporen van heb gevonden, heb ik het bestaande schuifraam hergebruikt. Ik heb de onderdorpel van het raam losgemaakt, de roeden en de stijlen met een ruit ingekort en het geheel weer in elkaar gezet. Dit nieuwe schuifraam paste precies onder het gereconstrueerde kalf. Het was min of meer intuïtief maar achteraf ook wel logisch. Ik kan me voorstellen dat indertijd met het vergaan van het glas in lood van het bovenlicht men een houten raamwerk met roeden als vervanging heeft gemaakt. Deze roedeverdeling wordt vervolgens overgenomen in het schuifraam. In een latere fase, wanneer het kalf verwijderd wordt, bepaalt deze roedeverdeling de nieuwe tweedeling van het venster. Het bovenlicht wordt een ruit ingekort en hergebruikt, zoals ik nu het onderraam hergebruik, en er wordt een nieuw schuifraam gemaakt.

Ook van de luiken zijn geen oorspronkelijke sporen gevonden. Wel werd er achter de schroten van de voordeur een opgeklampte deur aangetroffen. De klampen hadden aan de binnenzijde een profilering die een rechthoekig vlak omsloten. Deze profilering stond model voor de detaillering van de vensters. Deze deur had een regelmatig patroon van gesmede spijkers. Dit patroon was door middel van kraslijnen op de deur aangegeven. De eerste verflaag bleek ossenbloed te zijn. Aan de binnenzijde van de deur was de tekening van de hengen afleesbaar. In de stijl zaten op dezelfde hoogte de duimgaten. Naar analogie van deze deur zijn de luiken ontworpen en gereconstrueerd. De smid heeft voor de deur, naar aanleiding van het verfspoor twee hengen en duimen gesmeed. Ook voor de luiken heeft hij een achttal duimen en hengen gesmeed. De luiken zijn gewassen met ossenbloed.

Figuur 93: Reconstructietekening van het schuifraam zoals dat origineel werd geplaatst in het begin van de achttiende eeuw (schaal 1:20) (tekening E. Koreman).

Aan de binnenzijde van de vensters zijn de twee eikenhouten vensterbanken na herstel weer teruggeplaatst. De planken die de inkassingen met de gewichten bedekken, de belegplanken (?), werden opnieuw gemaakt. Deze planken zijn voorzien van een profilering op de hoek. Ze zijn verzonden omdat ik iets van profilering, die ook in de bovendorpel aan de binnenzijde aanwezig was, aan deze kant van het venster terug wilde laten komen. Dit was achteraf gezien misplaatst. Ik kwam tot dat inzicht toen ik de muur in de dagkant wilde stuken. Met dit stucwerk zou ook deze beleglat worden vastgestuukt, terwijl deze lat demontabel moet blijven in verband met het vervangen van de koorden van de gewichten. Indien de dagkant van de muur voorzien zou zijn van een afwerkplank, waar vervolgens tegenaan gestuukt kon worden, dan zou deze beleglat altijd los te schroeven zijn zonder dat dit het stucwerk zou beschadigen.

Deze afwerkplank zou gelijk vallen met de breedte van de bovendorpel. Toen kwam ik tot het inzicht dat de profilering van de bovendorpel, naar analogie van de profilering aan de buitenzijde, haaks omgezet moest worden in deze afwerkplank. Daarmee was de profilering van de beleglat ‘overdone’.

3.3.2.5 De brandmuur (west/midden)

De middenmuur is in 1913 gesloopt in verband met de rolluikenfabriek die hier toen werd gevestigd. De dragende functie van deze muur werd opgevangen door nieuw geplaatste balken. Hierdoor ontstond er een grote vide en in die open ruimte kon men gemakkelijk zaken van boven naar beneden takelen.

Het fundament van de middenmuur is wel nog aanwezig en laat sporen zien van de oudste funderingen van het huis uit de veertiende eeuw. In de noordwesthoek van deze wand is een doorgang geweest tussen 1400 en 1450 en die in de volgende fase (3b 1450-1475) werd dichtgezet. Het vloerniveau werd rond 1450 in de voorruimte met een meter verhoogd. Toen is ook de schouw aangelegd in de middenmuur. Mogelijk fungeerde tot die periode alleen de schouw in de zuidgevel. Na de brand in 1490 is de schouw vervangen door een iets kleinere schouw waarvan alleen de aanzet bewaard is gebleven. In 1988 werd de brandmuur weer opgemetseld tot aan de eerste verdieping.

3.3.2.6 De binnenkeuken

Het huis Visserstraat 31 laat zich verdelen in een voorkamer en een achterkamer. In de voorkamer zijn de sporen van twee stookplaatsen zichtbaar. Eén stookplaats bevindt zich in de middenmuur en één in de zuidwand. Op de kinderbalken is verder een spoor aanwezig van een binnenwand die de voorruimte in tweeën verdeelde. De ruimte bij de schouw tegen de middenmuur kan worden gezien als de binnenhaard of binnenkeuken. In de achterkamer bevond zich slechts één stookplaats en hier is verder geen aanwijzing voor een verdere opdeling.

In de boedelbeschrijving uit 1678 wordt melding gemaakt van ‘de binnenkeuken’ en ‘de keuken’. Gedurende de periode 1400 - 1650 kwamen bij veel grote huizen twee keukens voor. De oudste keuken was de binnenhaard die geleidelijk winterkeuken werd. De oorspronkelijke bijkeuken op het erf of in de kelder ontwikkelde zich tot hoofdkeuken. De binnenkeuken ontstond tijdens de late middeleeuwen door een verdeling van het zaalhuis in een voorste ruimte en achterste ruimte waar het vuur brandde en die de haard of binnenhaard werd genoemd. De ruimte boven de binnenhaard werd een hangkamer of insteek genoemd; de balklaag ervan werd waarschijnlijk aangebracht na de bouw van het huis.²⁰

In de voorkamer van het huis Visserstraat 31 moet zich ook de binnenkeuken hebben bevonden. Deze mag verondersteld worden onder een insteek. Sporen van deze insteek zijn teruggevonden in de zuidwand. In de binnenkeuken bevonden zich in 1678 twee bedden, een kast, een tafel, twee stoelen en een bankje. Waarschijnlijk sliepen hier de twee oudste kinderen, Hessel en Mechelyn. Er is sprake van een wit kinderdekentje, een kinderkastje met als inhoud: een rode kinderdoek, twee luiers (windels) en kinderkleren. Mogelijk houden de bedpan en de pispot hiermee eveneens verband. In een andere kast bevonden zich de kleding van Jan Hessels en zijn vrouw en trof men tevens 13 paar slaaplakens, 16 handdoeken, 16 tafellakens, 15 slaapmutsen, zeven *daskens*, 154 servetten en 31 vrouwenhemden en twaalf mannenhemden aan.

Aan de wand hingen twee kanneborden met negen kannen, een hangkastje, een schilderij en een spiegel. Er stond bovendien aan vaatwerk vier schelpshotels, twee flessen, glaswerk, een koperen stoofpan en zes koperen ketels. De vuurschep zal zich vlakbij de open haard hebben

²⁰ Meischke, *Het Nederlandse woonhuis*, 40 en 43.

bevonden, waarvan de schouw was voorzien van een schouwkleed. De negen gele en groene tegels en de drie *lantsgappen* tegels die de metselaar in 1681 zette, werden wellicht gebruikt om een schouw te verfraaien. Behalve deze gekleurde tegels werden toen ook twaalf witte tegels en 50 plavuizen gebruikt.

Dat deze ruimte de centrale leefruimte was, blijkt wellicht uit het feit dat hier een bijbel, een martelaarsboek en een boek van de openbaringen van Johannes aanwezig waren. Waarschijnlijk bevond zich hier ook het *kerckboeck met silveren sloten*. Het spingaren en twee spininstrumenten wijzen erop dat hier garen werd gesponnen. Aan gebruiksvoorwerpen kunnen we verder twee strijkijzers, een meelbak, drie (kleer)borstels en een meetlat (el) noemen. In deze ruimte bevonden zich vijf kandelaars en drie koperen lantaarns die echter ook voor verlichting elders in de herberg gebruikt kunnen zijn.

Uit archeologisch onderzoek is het vloerniveau van de binnenkeuken (na de brand van 1490) vastgesteld. We rekenen hier vanuit de kinderbalken om te zien of er voldoende ruimte was voor een eventuele hangkamer. Het vloerniveau bevond zich 4.70 m onder de onderkant van de kinderbalken en 4.40 onder de onderkant van de moerbalk. Dit biedt voldoende ruimte voor een insteek of hangkamer. Indien de dikste balken van de hangkamer 30 cm zijn, dan resteert er 2.35 m stahoogte voor de binnenkeuken en 1.75 m voor de daarboven gelegen hangkamer of insteek. De hypothese van de insteek wordt bevestigd door sporen van een 10 balkinlatingen telkens op 35 cm afstand in de zuidwand. Deze wijzen op de aanwezigheid van een insteek. Sporen van een horizontale afscheiding zijn eveneens aangetroffen.

3.3.3. De achterkamer, begane grond

Tijdens de restauratiewerkzaamheden werden in de achterkamer al archeologische vondsten gedaan. Op 3 juni 1987 werd tijdens verbouwingswerkzaamheden hier een beerput ontdekt. De gemetselde put (circa 1.20 x 1.20 m) was ongeveer 1.50 m diep. De inhoud van de put was afgedekt met baksteenpuin, dat waarschijnlijk van de koepel afkomstig is. De bodem van de put bestond uit houten planken. Tijdens het legen van de put is geen stratigrafie waargenomen; de onderste laag bevatte opvallend veel glasscherven. Onder in de put stond circa 0.50 m grondwater hetgeen erop duidt dat de onderkant van de put lag op circa 1.50 m + NAP.

Figuur 94 & 95: Plattegrond (links) van de achterkamer met in zwart de uitbreiding van 1663 en aangeduid met nr. 1 de beerput en een foto vanuit het oosten (rechts) van de achterkamer tijdens de restauratie in 1984 met herkenbaar het fundament van de achtergevel die tijdens de verbouwing van 1663 buiten gebruik raakte (foto E. Koreman).

De beerput ligt tegenwoordig inpandig maar hij lag buiten het huis tot 1663. De fundering van de oude achtergevel werd (inpandig) aangetroffen en in het muurwerk is de aanbouw goed

zichtbaar. Deze aanbouw is verder herkenbaar door het gebruik van grenen terwijl voor de rest van de houtconstructie van het huis eik is gebruikt. Grenen werd vanaf het einde van de zestiende eeuw steeds meer toegepast. Door de uitbreiding van het huis werd de beerput overbouwd en raakte hij buiten gebruik.

De datering van de inhoud van deze beerput

Het huis De Drye Mooren was vanaf 1626 tot 1703 eigendom van de Grote Kerk en de Tafel van de H.Geest (armenzorg). Tot 1656 namen Yken Aert van Neten en haar man het onderhoud voor hun rekening. Zij waren volgens een testament van 1626 gerechtigd om hun hele leven in het huis te wonen en hadden het vruchtgebruik ervan. In 1656 bepaalde de voogd van de blinde Yken Aert van Neten dat het vruchtgebruik toekwam aan de eigenaren in ruil voor een jaargeld voor Yken.

Vanaf 1656 tot 1703 staan de *reparaties* aan het huis verantwoord in de rekeningen van beide instellingen. De werklieden dienden hun rekeningen doorgaans in bij de kerkmeesters van de Grote Kerk. In een aantal gevallen zijn ook de ingediende rekeningen, als bijlage, bewaard gebleven. Een aantal rekeningen is verloren gegaan; in de periode 1656-1676 ontbreken drie jaarrekeningen (1660/61, 1668/69 en 1672/73). Ondanks het feit dat er van enkele jaren geen gegevens beschikbaar zijn, mag er van uitgegaan worden dat de rekening van 1662/63 betrekking heeft op de uitbreiding van het huis. In 1663 werd namelijk aan het huis gewerkt en werd bovendien een nieuwe stal gebouwd. Het bedrag dat hiermee was gemoeid en het aantal werklieden dat hierbij betrokken was, is echter zó groot dat het hier om de uitbreiding van het huis moet gaan. De rekening loopt van 10 oktober 1662 tot 10 oktober 1663 (SAB III-8-60 f.76 ev.).

Uit het bovenstaande kan worden afgeleid dat de beerput in ieder geval vóór 10 oktober 1663 en waarschijnlijk al in het voorjaar van 1663 buiten gebruik moet zijn geraakt. De rekeningen bieden verder nog de mogelijkheid om na te gaan wanneer de beerput voor het laatst geleegd werd. In de rekening die begint op 10 oktober 1661 staat vermeld dat de beerput van het huis De Drye Mooren werd geleegd door Theunis Janssen de nachtwerker. Het leeghalen van de beerput(ten) van De Drye Mooren gebeurde volgens de rekeningen tien maal tijdens 29 peiljaren (1657-1685) hetgeen een gemiddelde geeft van een leging om de 35 maanden (2.9 jaar). Samenvattend kan worden gesteld dat volgens de rekeningen het afval uit de beerput voor het merendeel hierin is terechtgekomen in de periode 10 oktober 1661 tot 10 oktober 1663.²¹

Behalve de rekeningen van de Grote Kerk bieden ook de archiefgegevens met betrekking tot de pijpmakers en hun producten een goede houvast bij de datering van de vondsten uit de beerput. In de beerput bevonden zich 85 pijpenkoppen waarvan er 48 zijn voorzien van een hielmerk. Onder deze vondsten bevinden zich de producten van vijf Bredase pijpmakers. Hun productieperiode kan aan de hand van archiefgegevens worden bepaald.²²

Christiaan Damman (CD) vroeg in 1656 het poorterschap aan en kon toen onder zijn eigen merk pijpen maken. Hij overleed in 1658 en zijn pijpen zullen dus na 1656 dateren maar ook weer niet al te lang na 1658. Datzelfde geldt voor Samuel Broen (SB) die in 1659 stierf. De producten van Daniel Peyl (DP) en Reynier Anthonisz (RA) kunnen zeker gedateerd worden vanaf 1659 tot 1676 (of kort daarna) toen ze beide overleden. De producten van Lowijs Fieliep (Philips) (LF) zullen dateren na 1661 toen hij het poorterschap aanvroeg en onder eigen merk kon gaan produceren. Met name de datering van de kleipijpen van Broen en Damman (vanaf 1656 tot kort na 1659) en van Fieliep (niet voor 1661) zijn van belang. Hoe langer na 1658/59 hoe onwaarschijnlijker het wordt dat de pijpen van Broen en Damman nog in gebruik waren en werden weggegooid. Een gebruiksduur van drie tot vijf jaar lijkt het

²¹ Het aardewerk en de tabakspijpen is gepubliceerd: Hupperetz, *Ceramiek uit een beerput*.

²² Hupperetz, 'Pijpmakers in Breda'.

maximum en sluit samen met de datering van de producten van Fieliep goed aan bij de datering volgens de kerkrekeningen: 10 oktober 1661- 10 oktober 1663.

In de achterkamer (*Inde beneden achterkamer*) stonden in 1678 eveneens twee bedden te weten een nagelvaste (tweepersoons)bedstede en een ledikant. Verder was deze ruimte ingericht met twee tafels, een lange uittrektafel, elf (Spaanse) stoelen en twee banken. Aan de wand hingen tien schilderijen, een spiegel en een kapstok en er bevond zich, evenals in het klein voorkamertje, een ticktack bord.

3.3.3.1 De zijwand (zuid)

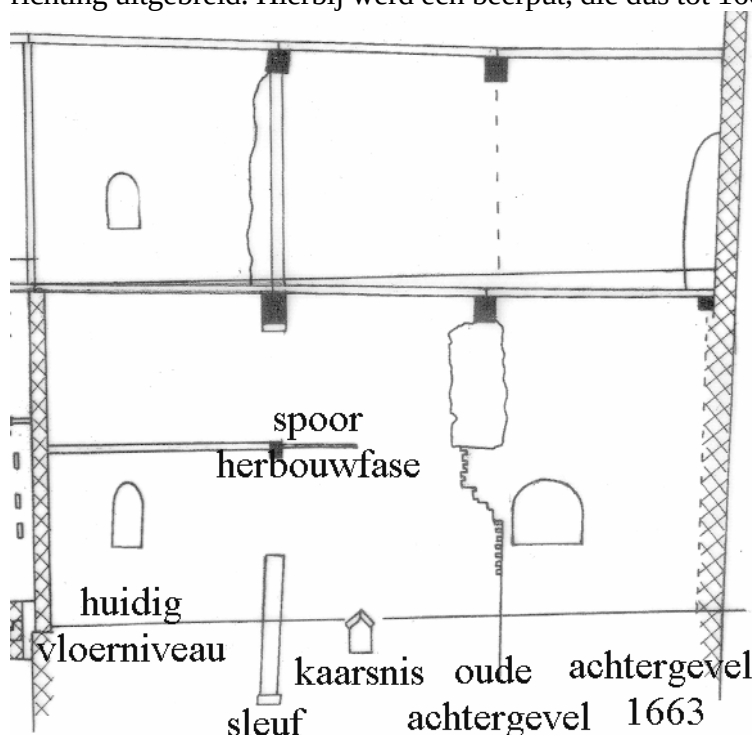
Deze wand is globaal te verdelen in drie bouwfases. Het meeste zuidelijke derde deel betreft een uitbreiding van 1660. Het overige deel is over de helft te verdelen in twee bouwfases. Beide delen hebben de brand van 1490 overleefd. Een rij ingemetselde tegels (formaat 11.5x11.5x2.5 cm) voorzien van geel of groen glazuur geeft de scheiding aan tussen beide bouwfases. De tegels dateren uit het begin van de veertiende eeuw. Verder is er geen verschil in baksteenverwerking (beide delen 10 lagen 60 cm). Toch duidt deze rij tegels mogelijk op een brand gedurende de vijftiende eeuw of op een bouwphase van het achterste deel van het huis. Bij een brand kan worden gedacht aan omstreeks 1427 toen een buurpand als afgebrand te boek stond. Verder zijn tijdens archeologisch onderzoek op Visserstraat 7 twee vijftiende-eeuwse brandlagen ontdekt; al met al is het goed mogelijk dat zowel het huis Visserstraat 7 als Visserstraat 31 in de vijftiende eeuw twee keer door een brand werden verwoest.

Figuur 96 & 97: Deel van de muursleuf (links) dat boven het vloerniveau zichtbaar is in de zuidgevel in de achterkamer; rechts een foto van de zuidgevel in de achterkamer met de muursleuf en het fundament van de oude achtergevel (foto's E. Koreman 1996 en 1984).

In het vroeg vijftiende-eeuwse deel van deze gevel zijn twee nissen en een verticale sleuf opmerkelijk. De kleinste nis lijkt origineel te zijn met het oudste muurwerk en met de sleuf die samenhangt met een muurstijl. De sleuf is 1.75 m hoog en 9 cm diep en eindigt aan de onderzijde op een zwart natuursteenblok. Duidelijk is in ieder geval dat de muurstijlsleuf en de kaarsnis behoren bij een voorganger van het huis uit 1490. Het is waarschijnlijk dat behalve het vloerniveau in het voorhuis ook het vloerniveau in het achterhuis rond 1450 werd verhoogd. Daardoor kan de kaarsnis en de muurstijlsleuf al in de vijftiende eeuw buiten gebruik zijn geraakt.²³

De rondboognis zal pas na de vijftiende eeuw zijn ontstaan. Net onder de meest westelijke (grenen) moerbalk is een groot stuk muurwerk recent vernieuwd in verband met scheurvorming. Hier is ook de bouwnaad van de oude achtergevel zichtbaar. In 1663 werd het huis in westelijke richting uitgebreid. Hierbij werd een beerput, die dus tot 1661 op het achtererf lag, overbouwd.

Figuur 98: Muurwerk van de zuidgevel in de achterkamer met herkenbaar een spoor van een herbouwfase uit het midden van de vijftiende eeuw, een sleuf van een muurstijl en de sporen van de achtergevel van 1490-1663.

3.3.3.2. De zijwand (noord)

De noordelijke zijwand van het achterhuis bevat weinig bouwsporen. De 10 lagen maat van 60 cm wijst erop dat deze muur de brand van 1490 heeft overleefd net als in de voorruimte. Al eerder zijn de twee dichtgezette deuren genoemd. De westelijke aanbouw uit 1661 is duidelijk zichtbaar. In de oostelijk hoek zit een vreemde nis die echter samen kan hangen met de industriële fase na 1890.

3.3.3.3 De achterwand (west)

(zie: achtergevel exterieur)

²³ In 1988 werden de stenen uit de dichtgemetselde sleuf verwijderd.

3.3.4 De voorkamer, eerste verdieping

Op de voorkamer stonden in 1678 vier bedden: een bedstede, een eenvoudig ledikant en twee bedden. Verder stond hier een tafel met zes Spaense en drie *biese* stoelen elk voorzien van een kussen. Aan de wanden hingen twaalf schilderijen, een spiegel en een kapstok. In 1679 werd *opde bovenkamer aende straet een raem glas verloot groot 3 voet*. Parallellen van deze vensters dateren uit het begin van de zeventiende eeuw.²⁴

De zuidelijke zijwand heeft een 10 lagen maat van 54 hetgeen nogal afwijkt van de 10 lagen maat van het muurwerk van voor 1490 (10 lagenmaat is daar 60 cm). Verder is hier geen intanding van de voorgevel zichtbaar, zodat we er vanuit mogen gaan dat deze muur na 1490 is gebouwd.

Figuur 99 & 100: Los sleutelstuk van moerbalk in voorruimte op eerste etage; zichtbaar zijn versiering, toognagels en kraslijnen (Foto's E. Koreman 1994) .

De noordelijke zijwand laat tussen de twee muurstijlen twee bouwhistorische sporen zien van een wenteltrap die hier gezeten heeft. De muursleuven waarin de muurstijlen zijn geplaatst, zijn verschillend afgewerkt. De meest oostelijke sleuf is aan de linkerkant gekapt (in bestaand muurwerk?) en aan de rechterkant afgemetseld. Gehakt muurwerk wijst erop dat bestaand muurwerk (van voor de brand van 1490) is gebruikt.

De draagstructuur op de eerste verdieping bestaat behalve uit bakstenen muurwerk ook uit een eiken houten draagconstructie die het geheel meer stabiliteit geeft. De houten structuur bestaat uit drie balkvakken met moer-en kinderbinten op muurstijlen en korbelen; de moerbalken zijn voorzien van versierde sleutelstukken.

Aan de oostzijde (voorgevel) bevindt zich een strijk balk; in het midden van de balk is een geprofileerde console (ledesteen?) in de muur aangebracht ter ondersteuning.

De muurstijlen staan met hun voorzijde gelijk of vooruitspringend aan het muurwerk. Tussen de stijl en de muur gaapt een kier (4-8 cm); hierdoor is de vellingkant aan de muurstijl zichtbaar. Begin en einde van de vellingkant zijn rond ingehakt met een schootje; deze punten werden met twee kraslijnen over de voorzijde van de muurstijl aangegeven. In het midden van de stijl zit een ankerpen met ring, wig en borgspijker.

²⁴ Janse, *Vensters*, afb.156.

Bij twee stijlen is dit nog te zien; de twee overige stijlen zijn vernieuwd door E. Koreman in 1988/89. Er is een hartlijn over het midden van de stijl, het sleutelstuk en de korbeel aangebracht. De voet van de stijl is met een pen in de moerbalk vastgezet. De bovenkant van de stijl zit met een houten pen in het sleutelstuk en de moerbalk; beide verbindingen zijn met een toognagel geborgd. De korbelen zijn elk met drie of vier toognagels in de stijl (twee in het sleutelstuk, een of twee in de moerbalk) vastgezet.

De zuidwand bestaat tot op de eerste verdieping uit muurwerk dat dateert van voor de brand van 1490. Dit betekent dat de muurstijlen in bestaand muurwerk zijn aangebracht. Normaal gesproken wordt eerst de muurstijl geplaatst en de constructie met toognagels verbonden. In de zuidwand heeft men dit opgelost door in het bestaande muurwerk sleuven te kappen en op de plaatsen waar toognagels ingeslagen moesten worden muurwerk weg te breken.

De noordwand op de eerste etage is waarschijnlijk geheel nieuw gemetseld na 1490. Toch zien we hier sleuven met gekapte randen soms in combinatie met gemetselde randen. Elk sleutelstuk is met vier vierkante houten pennen in de moerbalk vastgezet.

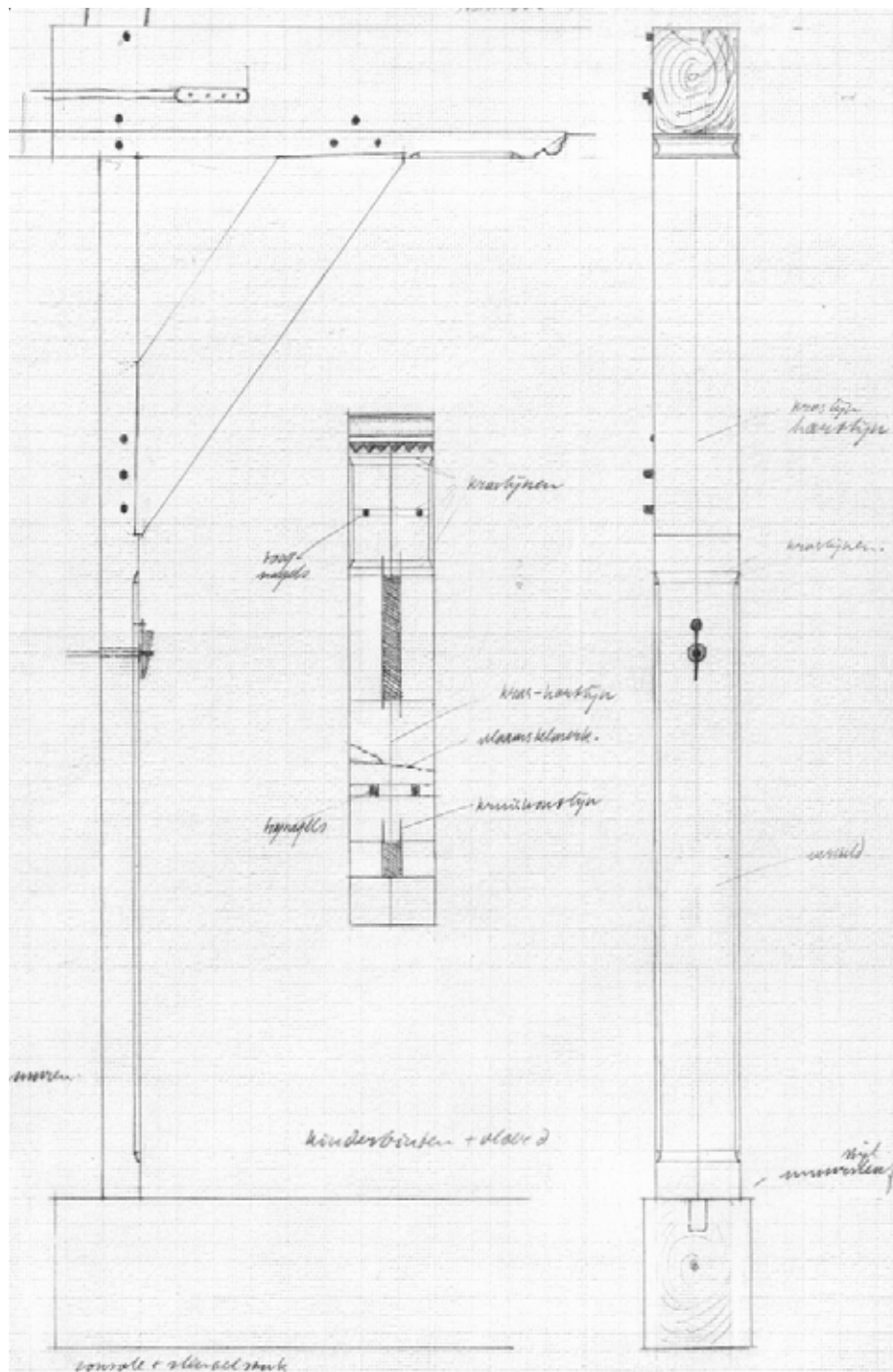
De pengaten zijn met kraslijnen aangegeven. Het begin en einde van de vellingkant in de sleutelstukken is aangegeven met een dubbele kraslijn. De sleutelstukken hebben een geprofileerd uiteinde dat voorzien is van een zaagtand-decoratie (7 tanden). De kruishoutlijnen ten behoeve van de pen zijn ruim in zicht (4 cm). De telmerken zijn aangebracht in de oksel van de gebint-constructie (korbeel-sleutelstuk-stijl) volgens het Vlaamse systeem.

De moerbalken aan de zuidzijde zijn voorzien van ijzeren ankers. De moerbalken zijn beschilderd; er zijn twee lagen herkenbaar een laag met ossenbloed en een (jongere) laag bestaande uit gebroken witte verf.

De kinderbalken hebben gleufjes voor de kopschotjes; de kopschotjes zijn in deze ruimte niet aangetroffen. In de tweede travee aan de noordzijde van de kamer werden sporen van een raveling aangetroffen. Deze wijst op de aanwezigheid van een trap naar de zolder.

Figuur 101, 102 & 103: Details van muurstijlen met borgpen (links), hartlijn (midden) en verbinding korbeel en muurstijl (rechts).

Figuur 104: Opmetingstekening van een gebintconstructie bestaande uit een moerbalk, een muurstijl, een korbeel, een sleutelstuk en een moerbalk (schaal 1:20) (tekening E. Koreman).

Figuur 105: Moerbalk met telmerk (I) in oksel, muuranker en toognagels (foto E. Koreman 1994).

Figuur 106, 107, & 108: Details van muurstijlen met zichtbaar groter gekapte sleuven in muurwerk van 1490, soms deels dichtgezet (foto's E. Koreman 1994).

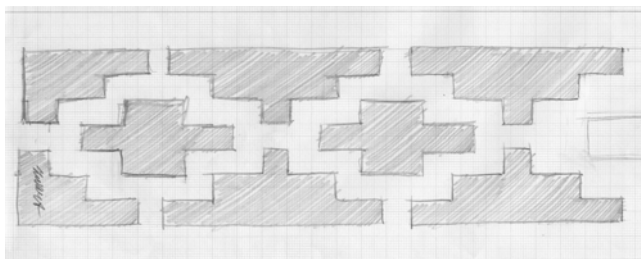
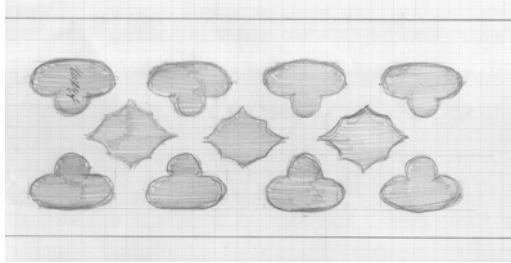

Figuur 109: kinderbalkenplafond op de voorkamer, boven; met zichtbaar de sporen van een scheidingswand (foto E. Koreman 1994).

De kinderbinten zijn over anderhalf travee, vanaf de oostzijde (straatzijde) beginnend, voorzien van een sjabloonbeschildering. Uit 's-Hertogenbosch is bekend dat met name de kamers op de verdieping aan de voorzijde van het huis waren voorzien van beschilderde kinderbalken. In het huis Visserstraat 31 is alleen de onderkant van de kinderbalken duidelijk beschilderd. Er zijn drie motieven toegepast, steeds één per balk. Op anderhalf travee is de afdruk van een

scheidingswand afleesbaar (15 tot 20 cm breed). Naar het westen toe zijn alleen sporen van witte verf op de kinderbalken zichtbaar. Dit wijst op een inpandig vertrek.

Van de rest van het plafond in de kamer aan de voorzijde van het huis is in twee vakken (tussen de moerbalken) een ritmisch versieringschema te reconstrueren waarbij de verschillende motieven elkaar afwisselen: A-B-A-C-A-B-A-C-A-B enzovoort.

Figuur 110, 111 & 112: Beschildering van kinderbalken in drie motieven A, B, C (foto en tekeningen E. Koreman 1994).

De vloer werd in 1990 vernieuwd en was voorheen voorzien van grenen planken (24 x 3 cm) met vierkante (gesmede) spijkers genageld (tekening vloer (huisboek)). De planken waren gekoppeld met dunne latjes van 3.5 cm. Deze latjes waren wigvormig en aan de bovenkant ingelaten. Mogelijk zijn deze latjes een latere toevoeging.

Een goede parallel voor de vensters in de boven voorruimte is bekend uit het begin zeventiende eeuw; verder staan in het restauratievademecum van de RDMZ enkele verwante kozijnen afgebeeld.²⁵ De datering schommelt tussen de vijftiende eeuw en begin zeventiende eeuw. Het merendeel kan echter gedateerd worden aan het einde van de zestiende eeuw en het begin van de zeventiende eeuw.

²⁵ Janse, *Vensters*, afb.156.

Figuur 113 & 114: : Venster aan de voorzijde boven met detail van tracering (foto E. Koreman 1994).

Figuur 115: Venster aan de voorzijde boven met detail van traliegaten (foto E. Koreman 1994).

Figuur 116: Doorsnede van een eikenhouten strijkbalk (BR005A) gebruikt bij de herbouw van het huis Visserstraat 31; het bouwhout is dendrochronologisch gedateerd rond 1489.

Het eikenhout van de houtconstructie is op een aantal plaatsen in het huis dendrochronologisch onderzocht. Van twee moerbalken, een strijkbalk, een fliering en een muurstijl zijn monsters genomen waarvan de jaarringen zijn onderzocht. De jaarringen zijn wisselend van dikte doordat niet elk jaar even veel regen valt. Uit de patronen valt af te leiden dat drie balken (BR023A,B en BR005A) van Westduitse origine zijn, een monster duidt op een Oost-Belgische herkomst (BR023C) en dat een monster de meeste overeenkomsten vertoont met de Westerwald-Sauerland curve (BR023D).

De jongste jaarringen zitten uiteraard aan de buitenzijde meteen onder de schors van de boom en deze noemen we spinthout. Dit hout is zachter en vaak voor een deel afgesleten en niet meer aanwezig. Bij de vaststelling van de laatst gemeten ring moeten dan ook vaak nog enkele spintringen worden bijgeteld.

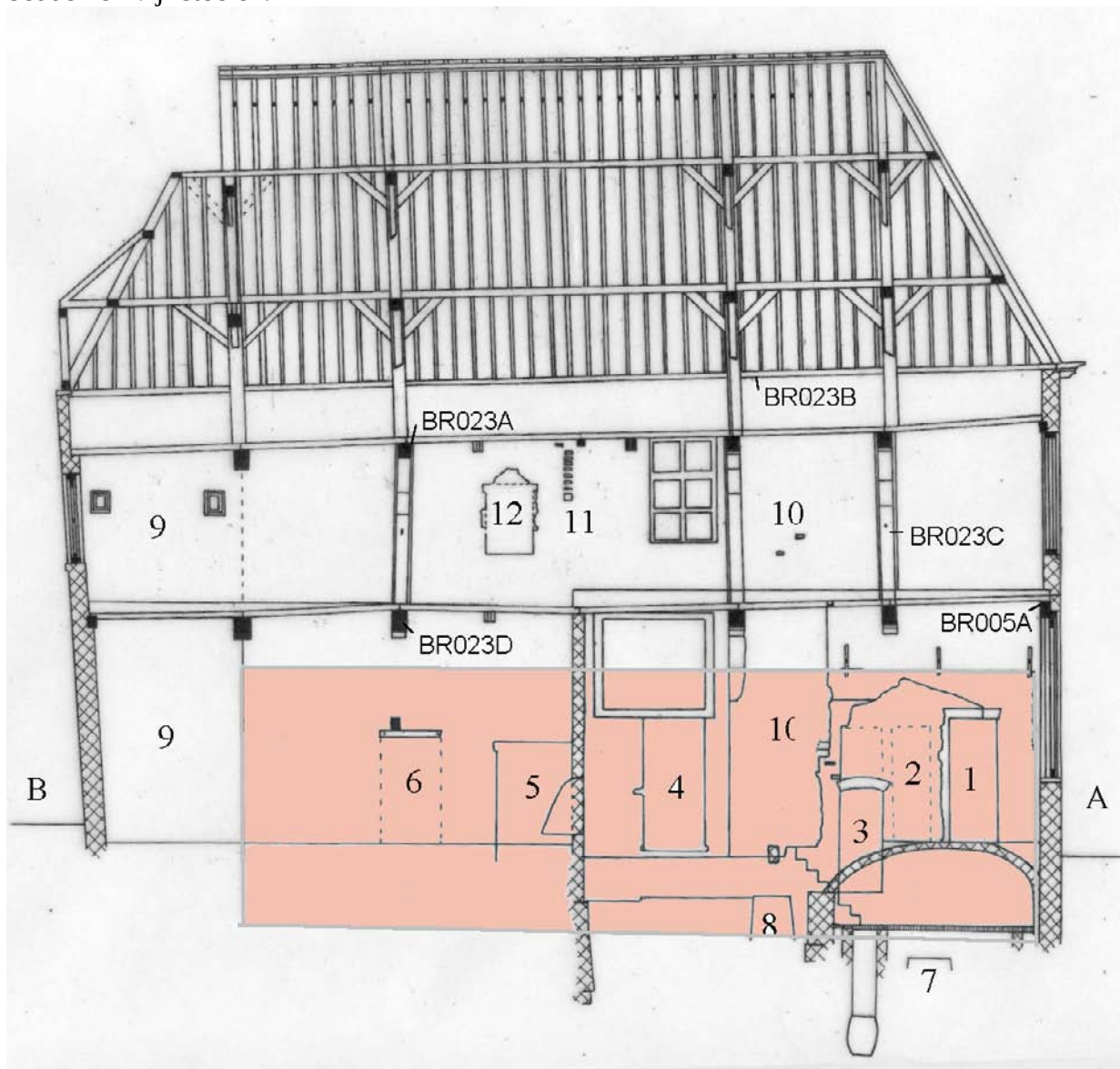
Uit het onderzoek bleek dat alle het onderzochte hout betrekking heeft op dezelfde bouwphase. De datering voor deze bouwphase kan afgeleid worden uit het jongste jaartal dat monster BR005A levert en dat is 1489 +/- 6 jaar. Dit wijst in de richting van een kapdatum rond 1490 waarbij deze waarschijnlijk eerder vroeger dan later te plaatsen valt. Aangezien de huiseigenaar ontbreekt in de subsidielijsten van de stadsrekeningen vanaf 1492, lijkt het er sterk op dat de herbouw al in de jaren 1490-1491 heeft plaatsgevonden hetgeen door het dendrochronologisch onderzoek wordt ondersteund, maar niet kan worden gepreciseerd.²⁶

3.3.5 De middenkamer, eerste verdieping

Deze ruimte was toegankelijk via een gang of overloop die liep vanaf de trap in de voorkamer naar de achterkamer. De middenkamer werd waarschijnlijk alleen verlicht via deze gang of via een raam naar de achterkamer. In de middenkamer bevond zich een haardplaats tegen de middenmuur. De eiken moerbalk tussen de achterkamer en de middenkamer is hevig getordeerd; zo sterk zelfs dat het sleutelstuk en de schoor geen constructieve functie meer

²⁶ Rozendaal, *Verslag Dendrochronologisch onderzoek Kapconstructie*.

hadden en werden verwijderd. In 1678 stonden in de middelkamer maar twee eenvoudige bedden en vijf stoelen.

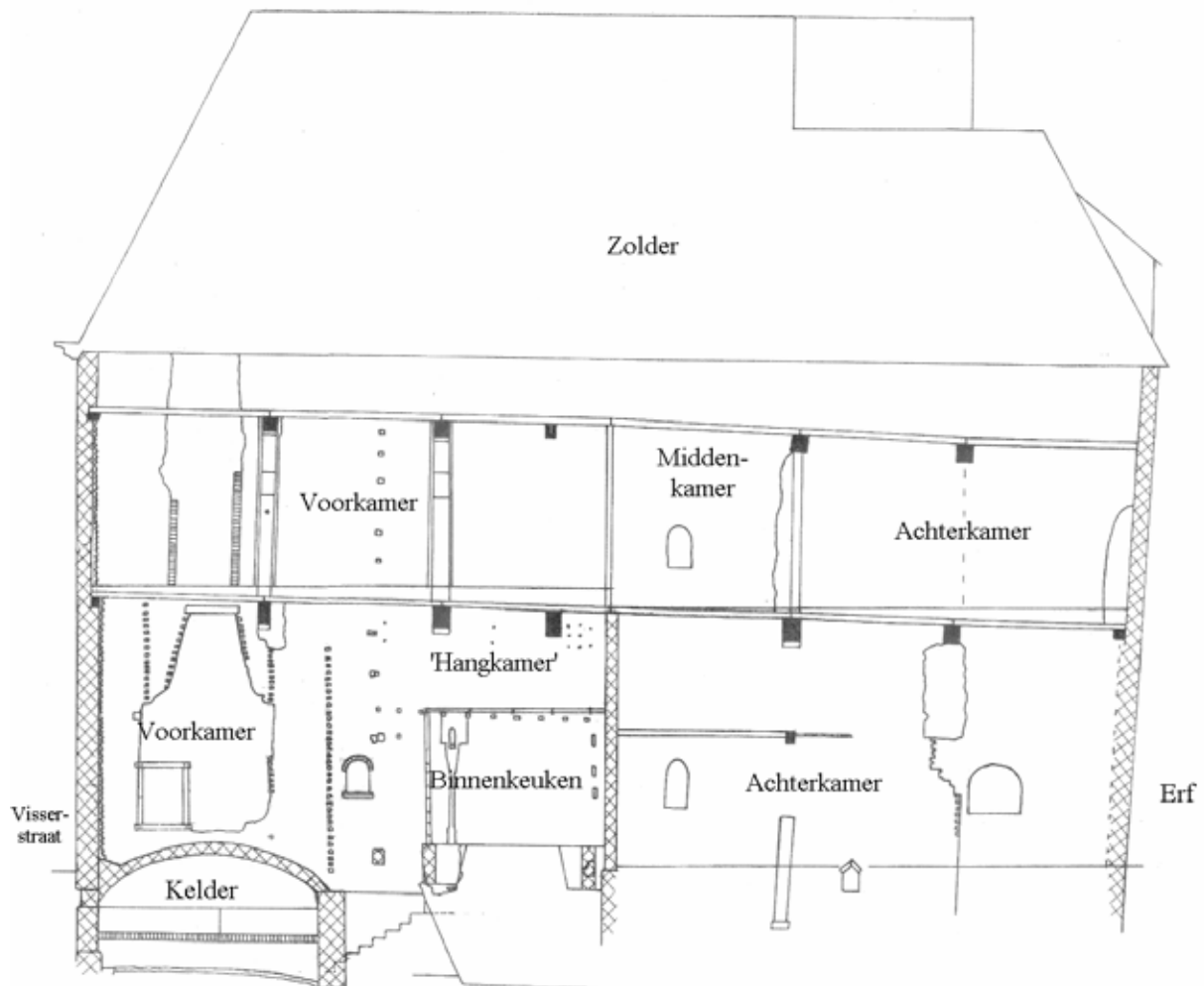
Figuur 117: Doorsnede A-B van het huis en aanzicht van de noordgevel met in roze het muurwerk voor 1490 en met de BR-codes aangegeven waar de monsters voor de dendrochronologische datering zijn genomen.

3.3.6 De achterkamer, eerste verdieping

De achterkamer was in 1678 voorzien van vier bedden waaronder een zwart *ledicant met roode strepen behanghsel*. Deze kamer was verder ongeveer hetzelfde ingericht als de voorkamer: een tafel met acht *biese stoelkes*, een bank, een klein tafeltje, een tick-tack bord en aan de muur tien eenvoudige schilderijen, een kaart en een spiegel.

De omvang van de achterkamer werd in 1663 met eenderde vergroot, tijdens de uitbreiding van het huis. In de noordgevel zitten de sporen van een dichtgezet raam ter hoogte waar nu de trap zit. Verder is ook nog een deel van de intanding van de middenmuur of brandmuur, die in 1913 werd gesloopt, zichtbaar. De intanding wijst verder op een doorgang in de middenmuur die hier heeft gezeten.

De overige twee kleine ramen in de noordwand zijn in de twintigste eeuw aangebracht. In de zuidwesthoek bevindt zich een nis die mogelijk in verband staat met een afvoer richting achtererf. Aangezien de ruimte geheel is gestuukt, konden de muren hier niet bouwhistorisch onderzocht worden.

Figuur 118: Doorsnede van het huis met aangeduid de diverse ruimtes zoals vermeld in de tekst.

3.3.7 De zolder en de kap

Op zolder bevond zich in 1678 een aparte kinderkamer. Waarschijnlijk werd deze verlicht door een *dackvenster* dat in 1674 werd gerepareerd. Op basis van de boedelinventaris uit 1678 kunnen we de inrichting van de zolder als volgt reconstrueren. Aan meubels stonden hier een tafeltje, een kist met visnet, een groot bed en een kleiner bed, zodat misschien niet alle vier de kinderen hier sliepen. De weg van de zolder naar de begane grond, waar het toilet zich bevond, was nogal lang zodat de drie ijzeren potten en een *taerpan* waarschijnlijk dienst deden als pispot. De aparte kinderkamer was in de zeventiende eeuw niet gebruikelijk en hing hier ongetwijfeld samen met de herberg- en caféfunctie van de benedenruimte.

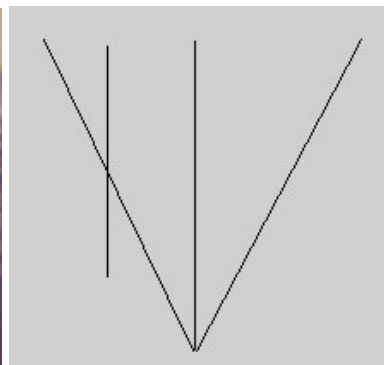
Figuur 119 & 120: Detail van de noordgevel op de eerste verdieping (achterkamer) met links een muurstijl en in het midden en rechts daarvan het dichtgezette raam en geheel rechts sporen van de middenmuurintanding (zie ook detail) (foto E. Koreman 1994).

De overige zolderruimte zal deels zijn gebruikt voor het drogen van wasgoed op *stocken* en het opslaan van brandhout en oude spullen.

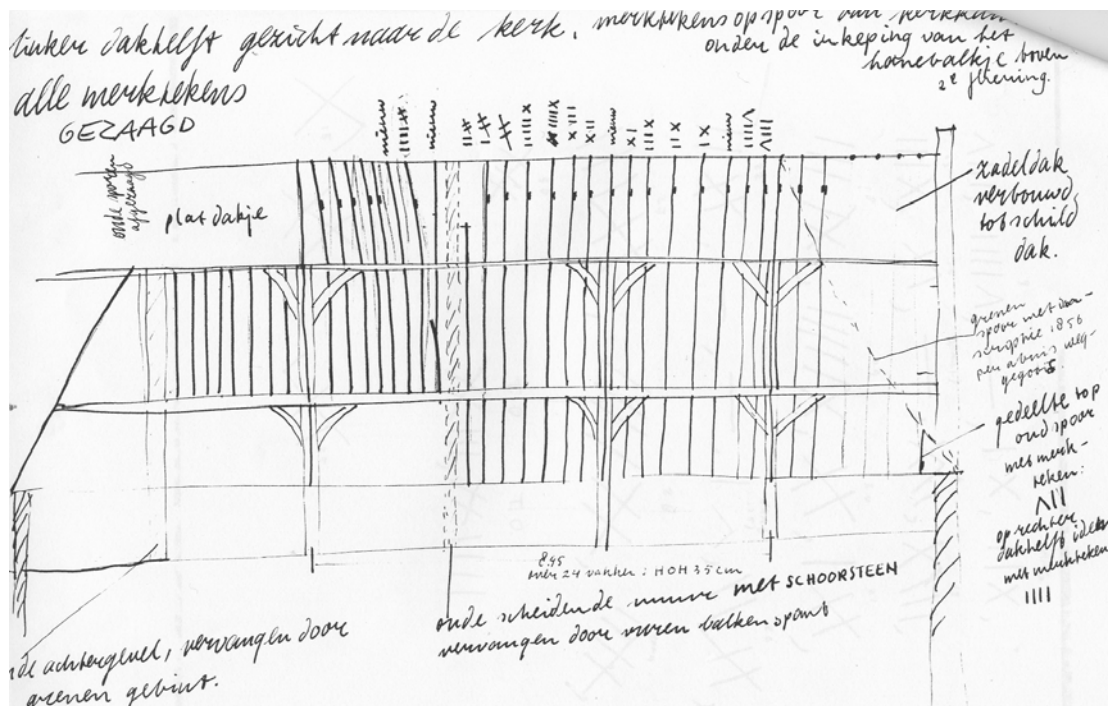
Visserstraat 31 was vanaf 1786 in gebruik als graanpakhuis. In 1801 werd de zolderinventaris beschreven. Hier bevonden zich toen 10 last en 22 zakken rogge en 30 zakken boekweit.

In 1825 werden de spullen op de zolder wederom beschreven in een boedelinventaris. De zolder werd destijds omschreven als hout- en turfzolder. Er bevond zich volgens de beschrijving echter geen hout of turf maar een kist, een ketel, een kroonbed en enkele ijzeren banden.

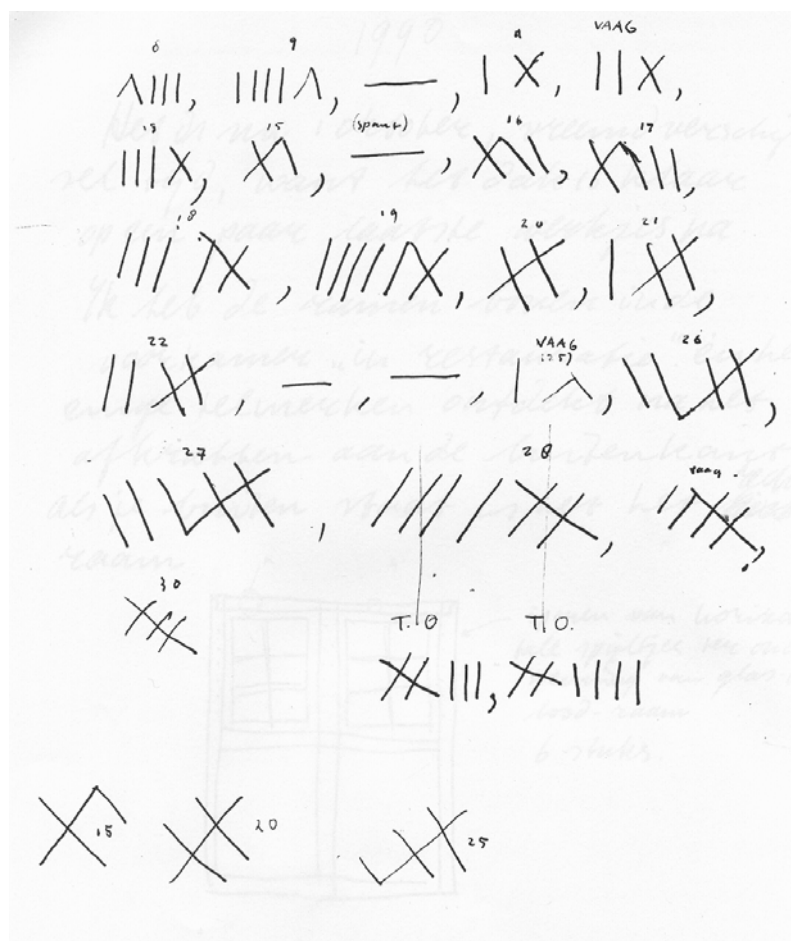
De zolder bestaat uit een borstwering van een meter hoogte met daarop een gordingenkap met een hoogte van zeven meter. De kap is opgebouwd uit vier jukken en werd oorspronkelijk in tweeën gedeeld door een bakstenen brandmuur die in 1913 werd gesloopt.

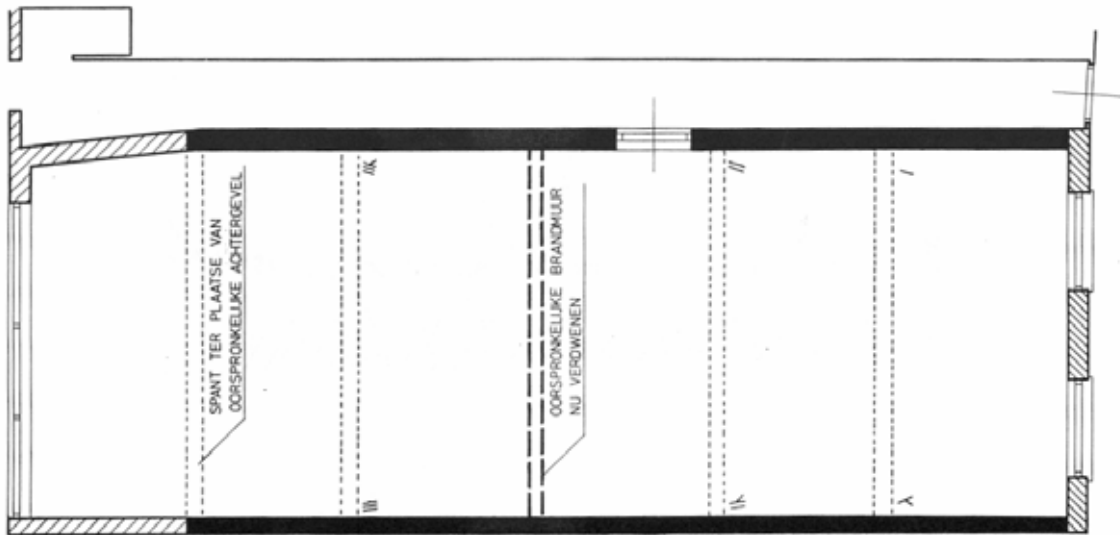
Figuur 121 & 122: Een (timmermans)merk in een spoor in de kap (foto E. Koreman); schematische tekening van merk (rechts).

Figuur 123: Schetsmatige tekening door Eloi Koreman van de kapconstructie en de aangetroffen telmerken tijdens de restauratie van de kap in 1990-1991.

Figuur 124: Een overzicht van de gezaagde telmerken op de sporen, opgetekend door Eloi Koreman.

Figuur 125: Plattegrond van het huis Visserstraat 31 met aanduiding van de telmerken van de spanten en de korbelen; opmerkelijk is dat spant III eerst andersom was voorzien (tekening J. Kamphuis/ W. Hupperetz).

De kap is gemaakt van eikenhout met uitzondering van de uitbreiding uit 1661 die in grenen is uitgevoerd. De kap bestaat uit twee boven elkaar geplaatste jukken waar tegen de sporen zijn geplaatst. De jukken zijn voorzien van gezaagde telmerken: I, II en III. Blijkbaar is juk III tijdens het plaatsen niet volgens de geplande wijze geplaatst want het links en rechts-teken is hier verwisseld. Ook de sporen zijn voorzien van gezaagde telmerken volgens het Vlaamse systeem. Het hout dat dit in de kap gebruikt werd is op een plaats ook voorzien van een ander merk, waarschijnlijk een timmermansmerk.

Figuur 126: Een deel van een kapspant met duidelijk zichtbaar de telmerken op het jukbeen en de jukbeenschoor.

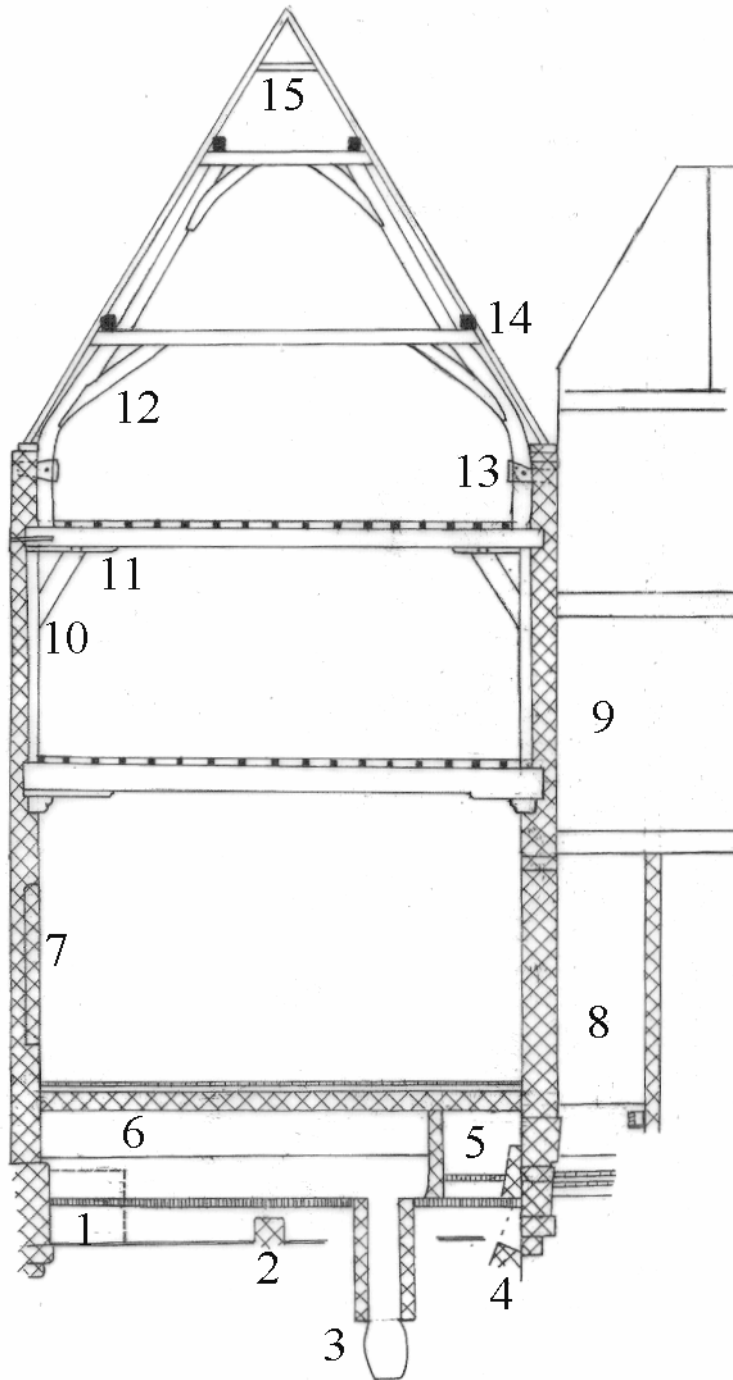
De oude sporen zijn tijdens de restauratie van de kap in de jaren 1990-1991 (fase 14b) vervangen door nieuwe. Uit de nummering van de sporen kon worden afgeleid dat het huis oorspronkelijk was voorzien van een topgevel. Tijdens de restauratie werd op een van de sporen in het oostelijke wolfseind een ingebeiteld jaartal gezien: 1856.²⁷

In het westelijke wolfseind zit een dakkapel en aan de binnenzijde daarvan is op een balk een inscriptie aangebracht met beitels: 'I VAN HAL BREDA 30 SEPTEMBER 1854'. Deze inscriptie duidt waarschijnlijk op Josephus Antonius Johannes Wenceslaus van Hal die als kind aan de Haven (14) woonde en in 1875 eigenaar werd van het huis Visserstraat 31. Hij erfde het huis van zijn vader Arnoldus Johannes van Hal die het huis in 1829 wederom had geërfd van zijn vader Claudius Raphael van Hal, die het in 1802 had gekocht.

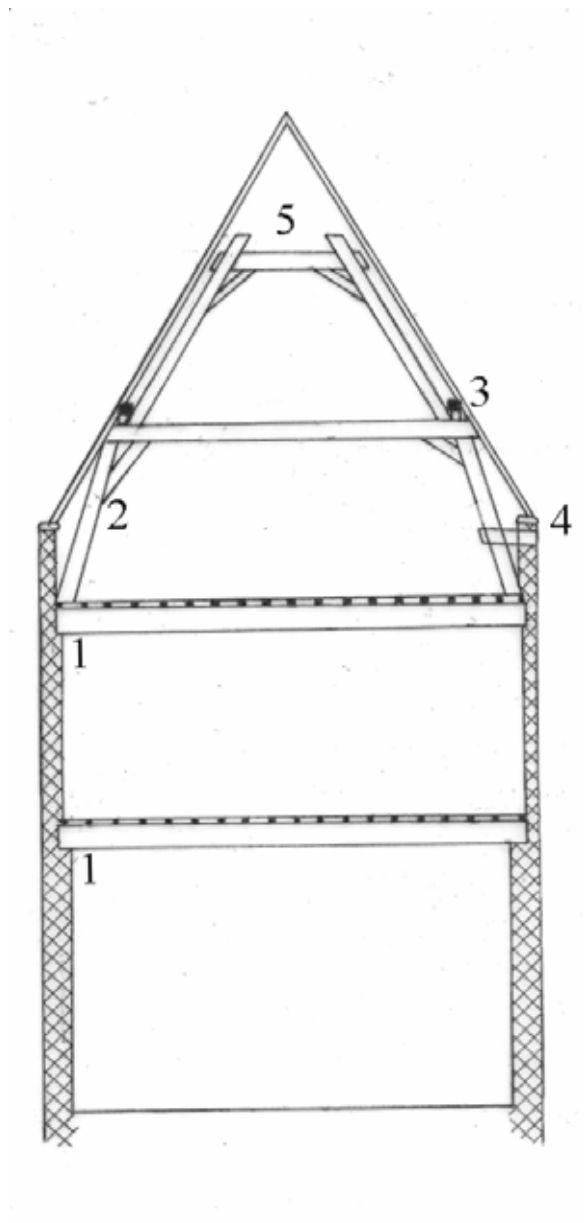

Figuur 127: Inscriptie in balk van dakkapel achterzijde op zolder: IVANHAL BREDA 20 SEPTEMBER 1854.

²⁷ Mondelinge mededeling Eloi Koreman.

Figuur 128: Doorsnede E-F ter hoogte van de kelder. Legenda: 1= kelderingang voor 1490 2= muurwerk kelder voor 1490 3= put 4= steunbeer 5= kelderingang na 1490 6= keldergewelf 7= dichtgezette schouw 8= steeg 9= Visserstraat 33 10= muurstijl en korbeel 11= sleutelstuk en moerbalk 12= jukbeen en jukbeenschoor 13= blokkeel 14= worm of fliering en spoor 15= haanhout (schaal 1:100).

Figuur 129: Doorsnede I-J van het huis bij aanbouw uit 1663. Legenda: 1= moerbalk 2= jukbeen 3= worm of fliering en spoor 4= blokkeel 5= ontbrekende jukbeen ivm. platje (schaal 1:100).

3.4 De buitenruimte

3.4.1 De steeg en het erf

Om van het keukenhuis en de moose bij de herberg te komen diende men in de zeventiende eeuw eerst *de plaetse* over te steken. Uit de boedelinventaris van 1678 maken we op dat zich hier onder andere *een hoender renneken, eenen aschketel*, een stoof, zes *wendysers* en *rommelingh* bevonden. Verder trof men twee ronde tafelbladen aan die waarschijnlijk op een bierton werden gelegd om een tafel te maken. De twee ‘wasknijpers’ hoorden bij twee kuipen en de twee *waschstoelen* die in het *torffhuys* stonden. Hier bevond zich turf ter waarde van vijftien gulden. Waar dit turfhuys zich bevond, is onduidelijk. Mogelijk was het een onderdeel van de (paarden)stal die in de boedel niet wordt genoemd. In een weeskamerrekening van een bewoonster van de Drye Mooren, staat dat men in 1651 *Henrick van Esch* (de toenmalige huurder) *heeft gecort ende ingehouden voor de helft van het vernijewen ende opmaecken van eenen oude vervallen muur inde perdestal de somme van 20 Rijngulden*. In 1663 werd achter het huis een nieuwe stal gebouwd. De oude paardenstal werd toen afgebroken want de stratenmaker Thomas Matthijssen Hagers kreeg toen betaald voor *het opbreecken ende wederom maken van den stalvloeren ende de vloeren vant torffhuys*. In 1672 werden soldaten van een *regiment te peerde* in de herberg ingekwartierd. Uit een rekening blijkt dat men zeven paarden in de stal onder had gebracht hetgeen iets zegt over de grootte van de stal (circa 21 m³).

Figuur 130, 131 & 132: Bestrating op het erf van de Drye Mooren: links een gootje langs het huis, de steeg (midden) waar verschillende bestratingsniveau's werden aangetroffen en rechts twee bestratingniveau's uit de zeventiende en achttiende eeuw op de waterkelder.

In 1825 werd het huis Visserstraat 31 betrokken bij een boedelbeschrijving van de huizen van Claudius van Hal, een graankoopman die aan de Haven woonde en Visserstraat 31 gebruikte als graanpakhuis en ook het achtererf als *moos* in gebruik had. Op het erf stonden voornamelijk waskuipen, emmer, potten, tafels, een hobbelpaard en dergelijke.

3.4.2 Het 'keukenhuis' (nu Visserstraat 33)

Het keukenhuis is als zodanig alleen bekend uit historische bronnen. Op basis van deze gegevens is bij een onderzoek naar de bouwvolumes van het aanpalende perceel Visserstraat 33 gekeken

of er nog historische bebouwing bewaard was gebleven in de bestaande bebouwing. Naar aanleiding van dit onderzoek valt mogelijk op te maken waar het keukenhuis zich bevond. Het perceel van Visserstraat 33 was in de zeventiende eeuw nog onderdeel van het erf van het huis Visserstraat 31. Het keukenhuis bevond zich waarschijnlijk toen ter hoogte van de achterkamer van het huis Visserstraat 31.

In 1611 kocht de schoolvrouw Macousine van Joachim van Mer *het huys ende erve met alle syn toebehoorten ende metten hoff ende pleyntien daer aen ende achterliggende*.²⁸ Tegelijkertijd verkocht Van Mer een *hofstad oft asynplaetse* aan de achterzijde. Het betrof hier een perceel waar in 1595 een *cleynen huys (ende den gang uytcomenden achter aende vest oft haven)* was gelegen dat al voor 1606 moet zijn afgebrand. Daarna werd het als *asynplaetse* gebruikt door de brouwerij Achter het Vlies (in de enge stege). In de verkoopakte werd aan de koper toegezegd dat *desen altyt zullen mogen timmeren, metsen ende anckeren inde mueren van huysinge van Marie Macousine (...) soo lange ende verre deselve mueren tegens de vercofte plaetse syn staende*.²⁹

Achter en naast het huis bevond zich een erf dat was ommuurd. In 1632 is er sprake van dat 't *achterhuysken staende op de pleyne van de huysinge ende erfenisse genaempt de Drye Mooren (omveir gevallen synde en ter plaetse weder opgemaectt ende getimmert is)*. Dit grensde aan de eerder genoemde verbrande perceel en misschien werd bij die brand ook het *achterhuysken* verwoest. Het werd in ieder geval pas na 1626 weer opgebouwd op kosten van de Grote Kerk en de Armenzorg.

Dit achterhuisje is gelijk te stellen met de *kuecken tegen de plaets* waar de opsomming van de boedel van 1678 begint. In 1674 werden gedurende twee dagen pannen op het keukenhuis en het turfhok *ingestoken*. In een rekening uit 1674 van de glazenier staat: *noch inde keuckenramen 2 nuwe glaskens gemaectt samen groot 3 1/2 voet. (int benede keukentien een raemglas verloot groot 2 voet daer toe gedaen 3 ruijten)*. De smid Lenaert van Someren vernieuwde in 1676 het deurslot (op 2 juni), een slot van binnen, boven *den achterkuecken* (op 30 juli) en op 30 september werden hier enkele scharnieren (hengen) gerepareerd.

Er moet een waterpomp zijn geweest want op 5 mei 1676 repareerde Van Someren het *pompysen*. Van 26 tot 28 januari 1674 werkte een knecht van timmerman Daniel Peeters van Arendonck *int klein keuken*. Enige dagen later schreef de houtkoopman een rekening uit van een eikenhouten plank die hij had *gelevert tot aenden pompback*. Zodoende weten we dat er in de keuken een pomp aanwezig was. In 1676 vermeldde de glazenier een regenbak op de plaats. Het regenwater werd waarschijnlijk intensief gebruikt. De huiseigenaren dienden op gezette tijden (1667, 1678 en 1685) ook bij te dragen aan het onderhoud van een openbare pomp, in dit geval die op de Havermarkt. Hiervoor was door het stadsbestuur per pomp een pompmeester aangesteld.

In de keuken van de herberg stonden in 1678 zes ketels. Verder wijzen de vier roosters, twee drooplepels, zes kleine en vier grote speten erop dat eten boven open vuur werd bereid. Mogelijk stond er ook een fornuis waar de drie metalen braadpannen goed tot hun recht kwamen. Dit gold ook voor de vele aardewerken kookpotten, die vanwege hun geringe waarde niet genoemd werden. Een ijzeren schep, een blaasbalg en zes tangen waren geschikt indien er gestookt moest worden.

Dat in de deze keuken eten werd klaargemaakt, blijkt verder uit de vijzel met stamper, de drie kapmessen, de schuimspaan en een koperen trechter (treeft). Het eten kon, als het klaar was, op tafel warm gehouden worden met de vijf komforen (*chauffoirkens*), die waren voorzien van een houten steel. Een ijzeren boor en twee biersnuiters werden gebruikt bij het aantappen van een vat bier of wijn.

²⁸ SAB R510 f.87.

²⁹ SAB R510 f.143-143v.

Het keukenhuis werd in 1678 tevens gebruikt voor de opslag van meubels (tien stoelen en een tafeltje), twee tinnen lampen, een koperen kandelaar, een kruidrasp en serviesgoed. Zo noteerde de notaris: 50 bierglazen en wijnroemers, negen schelpschotels, 18 bierkannen van verschillende maten en met tinnen deksels en tinnen vaatwerk met een gewicht van 245 kg. Dit komt neer op omstreeks 175 tinnen voorwerpen variërend van borden, kommen tot lepels en kannen. De kannen hingen ongetwijfeld aan de drie *kannebordekens* en de rest stond in de twee vurenhouten kasten. Het zilverwerk werd evenals het tingoed alleen in gewicht uitgedrukt (23 ons) en niet nader gespecificeerd.

3.4.3 De paardenstal

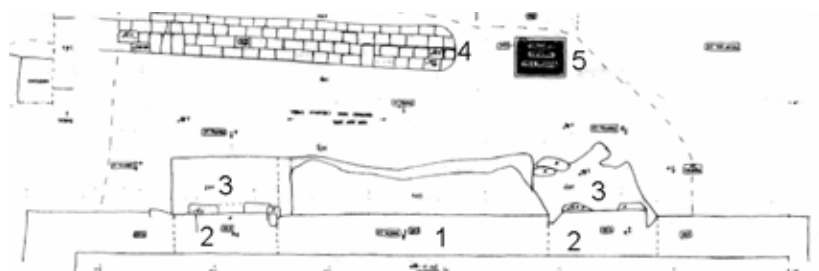
De paardenstal kennen we alleen uit historische bron. Deze stal was gelegen op het erf van het huis. Yken Aert van Neten († 1662) was gerechtigd haar leven lang in het huis De Drije Mooren te wonen. Nadat ze oud en blind was geworden, kreeg ze een voogd toegewezen. Deze voogd moest verantwoording afleggen en diende telkens over enkele jaren een rekening in bij de weesmeesters. Uit de rekening over de jaren 1650 - 1655: *in 1651 Henrick van Esch (de huurder) heeft gecort ende ingehouden voor de helft van het vernijewen ende opmaecken van eenen oude vervallen muur inde perdestal de somme van 20 Rijnsgulden.* In 1663 werd achter het huis een nieuwe stal gebouwd.

Figuur 133 & 134: De Visserstraat voor het huis Visserstraat 31 tijdens het archeologisch onderzoek voorafgaande aan de vervanging van de riolering: links een verkleuring ter hoogte van de keldergaten en rechts een lichte bakstenen fundering van de riolering uit 1867.

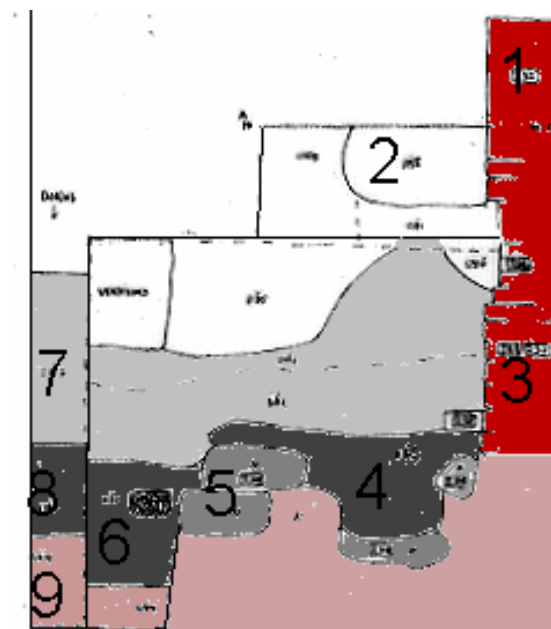
3.4.4 De straat

Het archeologisch onderzoek in de straat werd gedaan naar aanleiding van het vernieuwen van de riolering in de Visserstraat in de zomer van 1994 (juni-augustus). Om die reden werd de straat geheel opgebroken en werd een kleine werkput aangelegd langs de voorgevel en werden enkele waarnemingen gedaan tijdens de aanleg van de grote nieuwe riolering in het midden van de straat. In samenwerking met Hans de Kievith (archeologische dienst Breda) werden de rioleringswerkzaamheden in de Visserstraat begeleid en werden op verschillende plekken waarnemingen verricht en profielen ingetekend.

**Figuur 135: Sporen in de werkput tegen de voorgevel van het huis Visserstraat 31 (werkput 3, vlak 2).
Legenda: 1: fundament voorgevel 2: dichtgezette keldergaten 3: verkleuringen die wijzen op een verdieping bij de keldergaten uit de zeventiende eeuw 4: bakstenen fundament van rioleringsgoot 1867 4: twintigste-eeuwse rioleringsputdeksel (schaal 1:50).**

De opgraving leverde sporen op uit verschillende fasen. Uit 1867 dateert een bakstenen fundament van een rioleringsgoot. Bij de twee dichtgezette keldergaten waren verkleuringen zichtbaar die wijzen op verdiept aangelegde (gemetselde) toegangen tot de kelder, waarschijnlijk bedoeld om goederen in de kelder gemakkelijk binnen te krijgen.

Figuur 136: Profiel tegen de voorgevel aan de straat in werkput 3. Legenda: 1: dichtgezet keldergat in voorgevel 2: verkleuring die wijst op een verdieping voor het keldergat 3: fundament van het huis uit fase 2a (1325-1375) 4: gootvulling ca. 1325 5: blokken natuursteen die een goot vormen tegen het huis 6: veenpakket met veel houtresten en een houten balk die parallel aan de voorgevel loopt en dwars daarop kleinere houten stammetjes 7: ophogingspakket (1,50 m + NAP) van zand met houtresten dat over de gehele Visserstraat is vastgesteld (datering 1400-1450) 8: veenpakket (1,00 m + NAP) met veel hout dat over de gehele Visserstraat is vastgesteld (datering 1300-1350) 9: donker ophogingspakket bestaande uit leem/zand (0,30 m + NAP) met veel houtresten.

Op een plaats werd in het vlak een groter profiel aangelegd om inzicht te krijgen in de straatniveaus in relatie tot de fundering van het huis. Er werd een straatniveau aangetroffen dat kon worden gedateerd door schervenmateriaal dat werd gevonden in een goot bestaande uit blokken natuursteen. De gootvulling (1166) dateert uit 1325-1350 en markeert daarmee waarschijnlijk de eerste aanleg van de Visserstraat die we op basis van historische bronnen kunnen plaatsen tussen 1311 en 1321. Langs de goot was een houten balk gelegd, parallel aan het huis en dwars daarop waren kleinere balkjes geplaatst waardoor het idee van een knuppelweg ontstaat. In de vijftiende eeuw moet de straat flink zijn opgehoogd, iets wat we in het huis ook terugzien. Na de zeventiende eeuw zal het straatniveau niet veel meer zijn verhoogd.

Figuur 137 & 138: Bovenaanzicht en zijaanzicht van een deel van het houtenwegdek van de Visserstraat dat gedateerd kan worden in de periode 1325-1350; herkenbaar zijn de houten stammetjes die dwars over de straat liepen (foto E. Koreman).